

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Ağustos / August / أغسطس / 2022, 8: 1-50

Buhârî'nin el-Câmi'ü's-Sahîh'inde Kur'ân-ı Kerîm'e, Sahih Hadislere ve Diğer Bazı Kıstaslara Uygunluk Yönünden Metin Tenkidi

Content Criticism of al-Bukhârî in Al-Jâmi' al-Şahîḥ with regard to consistency of the Ḥadīth with the Qur'ân, Ḥadīth and Other Criteria

قد المتن عند الإمام البخاري في كتابه الجامع الصحيح في ضوء الموافقة للقرآن الكريم والأحاديث الصحيحة وبعض المعايير الأخرى

Mehmet Ali Çalgan

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Adıyaman/Türkiye
Asst. Prof., Adıyaman University Islamic Sciences Faculty, Adıyaman/Turkey
mehmetcalgan@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-5780-5067

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 15.02.2022

Kabul Tarihi | Accepted Date: 19.07.2022

Yayın Tarihi | Published Date: 02.08.2022

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Ağustos / August

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6950124>

Atıf/Citation / اقتباس : Çalgan, Mehmet Ali. "Buhârî'nin el-Câmi'ü's-Sahîh'inde Kur'ân-ı Kerîm'e, Sahih Hadislere ve Diğer Bazı Kıstaslara Uygunluk Yönünden Metin Tenkidi". *HADITH* 8 (Ağustos 2022), 1-50. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6950124>.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Mehmet Ali Çalgan)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية /

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <http://dergipark.gov.tr/hadith> | mail: hadith.researches@gmail.com

Buhârî'nin el-Câmi'ü's-Sahîh'inde Kur'ân-ı Kerîm'e, Sahih Hadislere ve Diğer Bazı Kıstaslara Uygunluk Yönünden Metin Tenkidi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Çalgan

Anahtar Kelimeler:

Hadis
Buhârî
el-Câmi'ü's-Sahîh
Metin Tenkidi

ÖZ

Bu makalede İmâm Buhârî'nin (ö. 256/870) el-Câmi'ü's-Şaḥîḥ isimli eserinde hadisleri seçerken, Kur'ân-ı Kerîm'e, sahih hadislere, sahâbe söz ve uygulamalarına, icmâya, tarihî ve coğrafi bilgilere ve kelâmın siyakına uygunluk ile hadisle amel edilme gibi çeşitli kıstasları dikkate alması Sahîh'te bulunan yüzden fazla örnek hadis üzerinden incelenmiştir. Buhârî Kur'an'a aykırı görülebilecek bazı hadisleri, onlara muvafık olduğunu düşündüğü âyetlerle irtibatlandırarak vermiş, böylece hadis metinlerinin Kur'an'a uygunluğunu göz önünde bulundurduğunu göstermiştir. Yine, zayıf sayılan râvîlerin sikalara muvafık rivayetlerini intikâ ederek (seçerek) senedi değil, metni esas aldığı net bir şekilde ortaya koymuştur. Bu durum ise, sened tenkidinin aksi yönündedir. Ayrıca, senedi sahih de olsa hatalı metinlerin illetlerine dikkat çekerek sika bir râvînin de metinde hata yapabileceğini göstermiştir. Buhârî hadislerdeki ihtilafı cem, nesh ya da tercih metotlarına göre çözmüş, ayrıca metnin doğru şeklini tespit ve sıhhatiyle alakalı pek çok hususa dikkat etmiştir. Bu bağlamda, hadislerin mutâbaat ve şâhidlerini göstermiş, lafız farklarına dikkat çekmiş, metinde idracı tespit etmiş ve hadisleri şerh etmiştir. Bunların yanında sahâbe söz ve uygulamalarına, tarihî ve coğrafi bilgiye, icmâa, amele ve kelâmın siyakına uyumun da Buhârî tarafından dikkate alındığını gösteren örnekler mevcuttur. Makalenin hacmi sebebiyle daha fazla örneğe yer verilemese de bunları içeren araştırmalara işaret edilmiştir. Kısaca bu çalışma, Buhârî gibi önde gelen bir hadisçinin Sahîh'inde bulunan metin tenkidi uygulamalarını somut örnekler üzerinden ortaya koymak suretiyle hadisçilerin hadislerin sadece senedine odaklandıkları, ama metin tenkidi yapmadıkları şeklindeki genellemeci yaklaşımın isabetli olmadığını da göstermektedir.

Content Criticism of al-Bukhārī in Al-Jāmi' al-Şaḥīḥ with regard to consistency of the Ḥadīth with the Qur'ān, Ḥadīth and Other Criteria

Keywords:

Ḥadīth
al-Bukhārī
al-Jāmi' al-Şaḥīḥ
Content Criticism

ABSTRACT

In this article Bukhārī's care for the consistency of the ḥadīth with the Qur'ān, ḥadīth, consensus of the scholars, historical and geographical information, sayings and behaviours of the Companions, the context of the utterance and other measures is shown referring to over a hundred concrete examples from his work Şaḥīḥ al-Bukhārī. Bukhārī presented ḥadīth which can be seen as contrary to Qur'ān by associating those ḥadīths with verses that he thinks are consistent with the cited ḥadīths, thereby showed that he took into consideration the consistency of the ḥadīth text with the Qur'ān. Also, he chose the ḥadīth of weak narrators which are in line with those of the reliable narrators and this way showed that he focused on the text and not isnād. This result is in contrary to isnād criticism. Furthermore, he drew attention to the mistakes in the text which has a strong isnād and thereby showed that even a reliable narrator could make a mistake in the text. Bukhārī solved the inconsistencies of ḥadīth by reconciling, abrogating or preferring and also paid attention to many issues related to correct recording of the ḥadīth. In this context, he showed the reinforcing ḥadīth, drew attention to the differences in text, detected additions to the text and commented on the ḥadīth. Furthermore, there are examples which show that consistency to historical facts, consensus of the scholars, utterances and behaviours of the Companions and reality are taken into account by Bukhārī. Our article shows that the claim that ḥadīth scholars only focused on the isnad and did not criticize the text of the ḥadīth is not correct by indicating to the concrete examples of content criticism by a prominent ḥadīth scholar such as Bukhārī in his work Şaḥīḥ al-Bukhārī.

EXTENDED ABSTRACT

Content Criticism of al-Bukhārī in Al-Jāmi' al-Şaḥîḥ with regard to consistency of the Ḥadīth with the Qur'ân, Ḥadīth and Other Criteria

Bukhārī lived in the third century and is considered to be one of the most prominent ḥadīth critics due to his many important works. Bukhārī's Sahīh al-Bukhārī is regarded as the most respected work in ḥadīth field. This is because Bukhārī conducted the science of ḥadīth with great expertise. Despite this, many ḥadīths in Sahīh is subject to criticism due to contradiction with Qur'ân. Is it true that Bukhārī who used verses intensely in his work did not pay attention to the consistency of ḥadīths with Qur'ân? Also, did Bukhārī pay attention to the lack of contradiction between ḥadīths in his work? Did Bukhārī take into consideration only the sanad or did he also consider the text in order to determine the authenticity of the ḥadīth? Did he consider the ḥadīth with problematic texts authentic in case their sanad is strong? On the other hand, did he consider the ḥadīth with weak sanad not authentic in case their texts are correct? Which criteria did Bukhārī employ in order to determine the authenticity of ḥadīth texts? We will explore the answers to these questions in this article.

The subject of our article is whether the ḥadīths in Sahīh al-Bukhārī were subject to content criticism in regard to criteria such as consistency with the Qur'ân and authentic ḥadīths or not. In this article Bukhārī's care for the consistency of the ḥadīth with the Qur'ân, ḥadīth, consensus of the scholars, historical and geographical information, utterances and behaviours of the Companions, the context of the utterance and other measures is shown referring to over a hundred concrete examples from his work Sahīh al-Bukhārī. Bukhārī presented ḥadīth which can be seen as contrary to Qur'ân by associating them with verses that he thinks are consistent with the ḥadīth, thereby showed that he took into consideration the consistency of the ḥadīth text with the Qur'ân. Also, he chose the ḥadīth of weak narrators which are in line with those of the reliable narrators and this way showed that he focused on the text and not isnad. This result is in contrary to isnad criticism. Furthermore, he drew attention to the mistakes in the matn which has a strong isnad and thereby showed that even a reliable narrator could make a mistake in the text. Bukhārī solved the inconsistencies of ḥadīth by reconciling, abrogating or preferring and also paid attention to many issues related to correct recording of the ḥadīth. In this context, he showed the reinforcing ḥadīth, drew attention to the differences in text, detected additions to the text and commentated on the ḥadīth. Furthermore, there are examples which show that consistency to historical facts, consensus of the scholars, utterances and behaviours of the Companions and reality are taken into account by Bukhārī. Our article shows that the claim that ḥadīth scholars only focused on the isnad and did not criticize the text of the

ḥadīth is not correct by indicating to the concrete examples of matn criticism by a prominent ḥadīth scholar such as Bukhārī in his work *Sahīh al-Bukhārī*.

Content criticism in the general sense is taking into account the text of the ḥadīth while determining the authenticity of the ḥadīth and the examination of the correctness of the text from various perspectives. As a result of this examination, it can be concluded that the text is correct or not. Accordingly, when content criticism is in question, it should not be understood only that a ḥadīth is refused because of its text. In fact, in many studies some ḥadīths have been subject to content criticism and it has been concluded that their texts were correct. After the content criticism the conclusion that the text is correct is called content criticism in the positive sense; on the other hand the conclusion that the text is incorrect is called content criticism in the negative sense.

This study in the context of the *al-Cāmi' al-ṣaḥīḥ* and in the framework of an article has showed that the stereotypical view that the ḥadīth scholars were only interested in the sanad of an ḥadīth and have almost never conducted content criticism is indeed far from being true. In sharp contrast to this generalization, in the light of the findings in our article it can be easily said that a prominent ḥadīth scholar such as Bukhārī demonstrated content criticism both in *Sahīh al-Bukhārī* and his other works in positive and negative sense, his content criticism has been very comprehensive and at the same time systematic and he utilized various criteria for this purpose. He did not always criticise the text very openly; however, he employed other subtle ways which require more effort in order to be discerned for the purpose of content criticism.

ملخص موسع

نقد المتن عند الإمام البخاري في كتابه الجامع الصحيح في ضوء الموافقة للقرآن الكريم والأحاديث الصحيحة

وبعض المعايير الأخرى

لقد عاش الإمام البخاري (ت 256هـ / 870م) في القرن الثالث الهجري، وأُعتبر من أبرز نقاد الحديث

بفضل أعماله العديدة المهمة، ويُنظر إلى كتابه المسمى "الجامع الصحيح" على أنه العمل الأكثر موثوقية في مجال

الحديث، لأن البخاري أظهر في هذا العمل صنعته في الحديث بكفاءة كبيرة. ومع هذا أصبح موضع نقدٍ بسبب

تناقض العديد من الأحاديث في الصحيح مع القرآن الكريم. ألم يتنبه البخاري الذي أورد الآيات القرآنية بشكل

مكثف في كتابه إلى مسألة توافق وتناسب الأحاديث مع القرآن الكريم؟ وأيضاً، هل كان تعارض الأحاديث مع

بعضها البعض في الصحيح من عدمه أمراً انتبه إليه البخاري؟ هل أخذ البخاري في الاعتبار السند فقط عند تحديده

صحة الأحاديث، أم أنه نظر أيضاً في المتن؟ هل اعتبر الحديث الذي صح سنده ولم يصح متنه حديثاً صحيحاً؟ من

ناحية أخرى، هل اعتبر الحديث الذي سنده ضعيف لكن متنه صحيح حديثاً ضعيفاً؟ وما المعايير الأخرى التي

استخدمها البخاري في الحكم على صحة متن الحديث؟ في هذه المقالة سوف نبحث عن إجابات لهذه الأسئلة.

تناولت هذه المقالة مسألة مراعاة الإمام البخاري (ت 256هـ / 870م) عند اختيار الأحاديث في كتابه

المسمى "الجامع الصحيح" معايير مختلفة، كالقرآن الكريم، والأحاديث الصحيحة، وأقوال الصحابة وأفعالهم،

والإجماع، والمعلومات التاريخية والجغرافية، والعمل بالحديث، والمناسبة لسياق الكلام، وذلك من خلال أكثر من

"مائة حديث وردت في" الجامع الصحيح

لقد قدم البخاري بعض الأحاديث التي يمكن أن تبدو مناقضة للقرآن، من خلال ربطها بالآيات التي اعتقد أنها متوافقة معها، وهكذا أظهر أنه وضع نصب عينيه توافق متن الحديث مع القرآن الكريم. وأيضاً أظهر بشكل جليّ أنه جعل المتن لا السند أساساً من خلال انتقاء روايات الرواة المعدودين من الضعفاء الموافقة للثقة. إن هذا الوضع هو في الاتجاه المعاكس لنقد السند. بالإضافة إلى ذلك، أظهر -بلفت الانتباه إلى علل المتن غير الصحيحة حتى لو كان سندها صحيحاً- أن رايواً من الرواة الثقة من الممكن أن يُخطئ في المتن. وقام بحل الاختلاف الوارد في الأحاديث وفقاً لطرق الجمع أو النسخ أو الترجيح، كما اهتم بالعديد من القضايا المتعلقة بتحديد الشكل الصحيح للمتن وصحته.

وفي هذا السياق، ذكر متابعات وشواهد الأحاديث، ولفت الانتباه إلى اختلاف اللفظ، وبين الإدراج في المتن، وشرح الأحاديث. بالإضافة إلى ذلك، ثمة أمثلة تدل على أن البخاري أخذ بعين الاعتبار أقوال الصحابة وأفعالهم، والمعلومات التاريخية والجغرافية، والإجماع، والعمل، ومناسبة سياق الكلام. مع أنه لا يمكن تضمين المزيد من الأمثلة بسبب حجم المقالة، إلا أنه تمت الإشارة إلى الدراسات التي تتضمنها.

إن هذه الدراسة باختصار تظهر أن المقاربة العمومية التي مفادها أن علماء الحديث ركزوا على سند الحديث فقط، ولم ينقدوا المتن مقارنة تجافي الصواب، وذلك من خلال تقديم أمثلة ملموسة عن ممارسات نقد المتن في صحيح البخاري أحد علماء الحديث البارزين.

إن موضوع مقالنا هو خضوع الأحاديث في الصحيح من عدمه لنقد المتن وفقاً لمعايير مختلفة، كالتوافق من عدمه مع القرآن الكريم والأحاديث الصحيحة. إن نقد المتن في المعنى العام هو مراعاة متن الحديث في تحديد صحة الحديث، والبحث -بهدف تحديد صحة الحديث- في صحة المتن من جوانب مختلفة، ونتيجة هذا البحث

يمكن الحكم على صحة المتن أو ضعفه. من هذه الزاوية يجب أن لا يُفهم أنه عندما يُقال "نقد المتن" أن الحديث يُرفض فقط بسبب المتن. ففي العديد من الدراسات أُخضعت بعض الأحاديث لنقد المتن، وأُستنتج أن نصوصها صحيحة. يُمكن تسمية الحكم -نتيجة نقد المتن - على صحة المتن نقدَ المتن بالمعنى الإيجابي، والحكم على ضعفه نقدَ المتن بالمعنى السلبي.

في القسم الأول من الدراسة دُرست مسألة تناسب الأحاديث الواردة في الصحيح، والتي يمكن أن تبدو مخالفة للقرآن الكريم، مع القرآن الكريم. في هذا السياق، قُدِّمت أولاً بعض المعلومات الموجزة عن عدد الآيات الواردة في الصحيح، وعن توزيعها على أقسامه، ثم دُرست كيفية إيضاح البخاري توافق الأحاديث التي يمكن أن تبدو مخالفة للقرآن الكريم معه. وأخيراً عُرِضت بعض المعلومات اللافئة للانتباه حول وحدة القرآن والسنة.

وفي القسم الثاني من المقال، دُرست مسألة توافق الأحاديث الصحيحة الواردة في الصحيح مع الأحاديث الصحيحة الأخرى، وتناسبها مع بعض المعايير. في هذا السياق عُرِضت أولاً حلول "مختلف الحديث" في الصحيح مع الأمثلة. ودُرست بعد ذلك موضوع عرض الأحاديث على الأحاديث الصحيحة الأخرى والمعايير الأخرى تحت عناوين مثل: انتقاء البخاري لأحاديث الرواة الضعفاء التي أصابوا فيها (اختياره للأحاديث الصحيحة رغم ضعف السند)، واعتبار الأحاديث التي متنها غير صحيح ضعيفة رغم صحة إسنادها، ومناسبة أقوال الصحابة وأفعالهم، والإجماع، والمعلومات التاريخية والجغرافية، والعمل، ومناسبة الكلام مع السياق فيما بعد عُرِضت مسألة مراعاة البخاري ضبط المتن وتحديد صحته تحت عناوين مثل: تحديد

الاختلافات في اللفظ، وتحديد الزيادة والنقصان في المتن، وتقديم معلومات المتابعة والشاهد، والتعليق على

الأحاديث والإشارة إلى الإدراج. أما في القسم الأخير فأشير بإيجاز إلى بعض الأمثلة وبعض الأبحاث المتعلقة بنقد المتن في كتب البخاري الأخرى.

أظهرت هذه الدراسة التي أجريناها خصيصاً على الصحيح في نطاق مقالة أن المقاربة العمومية التي مفادها أن علماء الحديث اهتموا عموماً بسند الحديث فقط، ولم يقوموا بأي نقد للمتن تقريباً مقارنة بعيدة كل البعد عن الدقة. وعلى عكس هذا التعميم، يمكن القول - في ضوء معطيات المقالة - بأريحية: إن نقد المتن الإيجابي والسلبي لدى محدث بارز كالبخاري سواء في الصحيح أو في مؤلفاته الأخرى، كان شاملاً ومنهجياً إلى حد بعيد، وإنه استخدم مجموعة متنوعة من المعايير لذلك، ومع أنه لم ينقد المتن بوضوح دائماً، إلا أنه نقده بطرق مختلفة تتطلب مزيداً من الانتباه لإدراك ذلك، كحذف الجزء الخطأ في المتن.

الكلمات المفتاحية: حديث نقد المتن الإمام البخاري الجامع الصحيح.

Giriş

İmâm Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi' u'ş-şahîh* isimli eseri hadis sahasında en muteber eser olarak görülmektedir. Zira Buhârî bu eserinde hadis sanatını büyük bir yetkinlikle ortaya koymuştur. Bununla birlikte *Sahîh*'te geçen pek çok hadis Kur'an'a aykırılık sebebiyle tenkit konusu olmaktadır. Acaba eserinde yoğun biçimde âyet kullanmış olan Buhârî hadislerin Kur'ân-ı Kerîm'e uygunluğuna dikkat etmemiş midir? Yine, *Sahîh*'te geçen hadislerin birbirleriyle çelişkili olup olmaması Buhârî'nin dikkat ettiği bir husus mudur? Acaba Buhârî hadislerin sıhhatini tespit ederken sadece senedi mi dikkate almıştır, yoksa metni de göz önünde bulundurmuş mudur? Senedi sahih olduğu zaman metni hatalı hadisleri yine de sahih saymış mıdır? Öte yandan, senedi zayıf olduğu zaman metni sahih hadisleri yine de zayıf mı bulmuştur? Buhârî hadis metinlerinin sıhhatini başka ne gibi kıstaslara göre değerlendirmiştir? Bu makalede bu soruların cevaplarını araştıracağız.

Makalemizin konusu *Sahîh*'teki hadislerin Kur'an'a ve sahih hadislere uygunluk gibi çeşitli kriterler yönünden metin tenkidine tâbi tutulup tutulmadıklarıdır. Metin tenkidi genel mânada hadisin sıhhatini belirlemede metnin de dikkate alınması ve bu amaçla metnin sıhhatinin çeşitli yönlerden araştırılmasıdır. Bu araştırmanın neticesinde metnin sıhhatine ya da zayıflığına hükmedilebilir. Bu açıdan metin tenkidi denince sadece bir hadisin metin sebebiyle reddedilmesi anlaşılmamalıdır. Nitekim pek çok araştırmada bazı hadisler metin tenkidine tabi tutulup metinlerinin sahih olduğu sonucuna ulaşılmıştır.¹ Metin tenkidi sonucunda metnin sıhhatine hükmedilmesine olumlu mânada metin tenkidi, zayıflığına hükmedilmesine ise olumsuz mânada metin tenkidi demek mümkündür.²

Sahîh içinde geçmişte ve günümüzde metni tenkit edilmiş az sayıda da olsa hadisler bulunmakla³ beraber makalemizin konusu bu hadisler değildir. Bu makalede Buhârî'nin bizzat kendisinin eserinde yaptığı metin tenkitleri konu edilmektedir. Yine, Buhârî'nin metin tenkitlerinin ne kadar isabetli olduğunu da incelenmeyecek, sadece metin tenkidi yapıp yapmadığı, yaptıysa ne kadar yoğunlukta yaptığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Daha önce, Buhârî'nin *Sahîh* dışındaki muhtelif eserlerinde yaptığı metin tenkitlerini inceleyen bir çalışmada dinin asıllarına, akla ve tarihe, sahâbenin ameline ve vâkıya muhalefet ettiği için

¹ Örnek bazı araştırmalar için bk. Veysel Özdemir, "Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2014), 55-123; Nihat Yatkın, *Hadisi Anlamada Yöntem (Örnek Bir Uygulama)* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı, 2013).

² Olumlu/olumsuz metin tenkidi ayrımı ve uygulama örnekleri için bk. Hasan Fevzî Hasan Saîdî, *ez-Zehebî ve Menhecuhû fi Nakdi Metni'l-Hadisî'ş-Şerîf* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2013), 540-550; Abdusselam Azûzî, *Davâbit nakdi'l-metn inde'l-İmâm Mâlik fi'l-Muvatta* (Mağrib: Daru'l-hadisî'l-haseniyye, Doktora Tezi, 2014), 81-152; Muhammed Muslih Ze'âbî, *Nakdu'l-metn inde'l-İmami'n-Nesâî fi's-süneni'l-kübrâ* (Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 97-110; Yavuz Köktaş, *Hadis Usûlü Yazıları* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010) 147-8.

³ Navid Iqbal, *Metin Açısından Buhârî'ye Yönelik Tenkidler ve Bunların Değerlendirilmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018); Yavuz Köktaş, *Fethu'l-Bari ve Umdetü'l-Kari'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), 275-298.

Buhârî tarafından söz konusu muhalefet tasrih edilerek metni illetli bulunan kırk hadis ele alınmıştır.⁴ Aynı şekilde, *Sahîh*'in de metin tenkidi açısından incelenmesi Buhârî gibi önde gelen bir hadisçinin metin tenkidi anlayışının ve uygulamalarının daha iyi görülmesi bakımından önem arz etmektedir.

el-Câmi'u's-Sahîh'i çeşitli yönleriyle inceleyen araştırmalar mevcuttur.⁵ Çalışmamızın muhtevası itibariyle bu araştırmalarla kesiştiği noktalar da vardır. Mesela, *Sahîh*'te Kur'an-sünnet bütünlüğü bazı araştırmalara konu olmuştur.⁶ Bu çalışmada ise Kur'an-sünnet bütünlüğünü genel olarak değil, özellikle Buhârî'nin Kur'an'a aykırı görülen hadislerin Kur'an'a uygunluğunu göstermesi yönüyle ele alınacaktır.⁷

Çalışmanın ilk kısmında *Sahîh*'teki Kur'an'a aykırı görülebilecek hadislerin Kur'an'a uygunluğu konusu incelenmiştir. Bu kapsamda önce *Sahîh*'te geçen âyet sayısı ve âyetlerin bölümlere dağılımı hakkında bazı özet bilgiler verilmiş, daha sonra Buhârî'nin Kur'an'a aykırı görülebilecek hadislerin Kur'an'a uygunluğunu nasıl gösterdiği incelenmiş, son olarak *Sahîh*'te Kur'an-sünnet bütünlüğüyle alakalı dikkat çeken bazı bilgilere yer verilmiştir. Makalenin ikinci kısmında ise *Sahîh*'teki hadislerin diğer sahih hadislerle ve bazı kıstaslara uygunluğu incelenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak *Sahîh*'te muhtelifu'l-hadis çözümleri örneklerle gösterilmiştir. Sonrasında hadislerin diğer sahih hadislerle ve kıstaslara arzı konusu; Buhârî'nin zayıf râvînin isabet ettiği hadisleri intikâsı (senedi zayıf olsa da metni sahih hadisleri seçmesi), senedi sahih olmasına rağmen metni hatalı hadisleri zayıf sayması, sahâbe söz ve uygulamasını, icmâyı, tarihî ve coğrafi bilgiyi, ameli ve kelamın siyakına uygunluğunu dikkate alması gibi başlıklara ayrılarak incelenmiştir. Daha sonra Buhârî'nin metnin zabtı ve sıhhatinin tespiti hususunda gösterdiği ihtimam; lafız farklarının tespiti, metindeki ziyade ve noksanların tespiti, mutâbaat ve şâhid bilgilerinin verilmesi, râvînin metni muarazasını nakli⁸, hadislerin şerhi ve idrâca işaret gibi başlıklar altında sunulmuştur. Son bölümde ise Buhârî'nin diğer

⁴ Bessâm b. Abdullah b. Salih el-Ğânîm el-Atâvî, "el-Ehâdis elletî e'alle el-İmâmu'l-Buhârî Mutûnehâ bi't-tenâkuz", *Mecelletü'l-Hikme* 34 (2007 Şubat), 165-259.

⁵ Bu araştırmalardan makalemizin bazı başlıklarıyla yakından alakalı olanlar şunlardır: Sa'îd b. Abdulkâdir b. Sâlim Başnefer, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fî'l-Câmi'i's-Sahîh* (Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1437/2016); Ebû Bekir Kâfi, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî tashihi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000); Mâhir b. Yasin Fahl, *İbrâzu San'ati'l-Hadîs fî Sahîhi'l-Buhârî Vâcibu'l-Vakt* (Kahire: Dâru'l-Ensâr, ts.); Ahmet Alkan, *Menheciiyetu'l-İntikâ inde'l-İmâmi'l-Buhârî fî'l-Câmi'i's-Sahîh* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021); Nour Alhila, *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhârî Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021). Bunlar ve diğer ilgili çalışmalara ilgili bölümlerde işaret edilecektir.

⁶ Saffet Sancaklı, "Ayete Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2019), 19-39.

⁷ *Sahîh*'te sadece Kur'an'a aykırı görülebilen hadislerin değil, hadislerin genelinin âyetlerle irtibatı yoğun biçimde kurulmuş olmakla beraber bu irtibat özellikle Kur'an'a aykırı görülebilen hadisler (ör. kader, kabir hayatı, ölünün ailesinin ağlaması sebebiyle azabı) söz konusu olduğunda olumlu metin tenkidi yönüyle önem arz etmektedir. Yani, Buhârî'nin hadisleri âyetlerle ilişkilendirmesi bu tür hadislerle özel bir durum olmamakla birlikte çalışmamız açısından özellikle bu konu mercek altına alınmıştır.

⁸ Yani, râvî hadisin metnini farklı yollarla (mesela, hocasından farklı zamanlarda dinleyerek) karşılaştırmış, Buhârî ise bu bilgiyi nakletmiştir.

eserlerindeki metin tenkidine ilişkin bazı örneklerle ve bazı araştırmalara kısaca işaret edilmiştir. Makalenin bölümleri daha geniş çalışmalara konu olabilecek mahiyettedir; ancak *Sahih*'te metin tenkidi konusunun bütünlük içinde takdim edilmesi düşüncesi, bu bölümlerin tek bir çalışmada özlü bir şekilde de olsa bir araya getirilmesini gerektirmiştir.

1. *el-Câmi'ü's-Şaḥîḥ*'te Kur'an-Sünnet Bütünlüğü ve Hadislerin Kur'an'a Uygunluğu

el-Câmi'ü's-Şaḥîḥ'te yoğun biçimde âyet kullanan Buhârî'den hadislerin âyetlere uygunluğunu gözetmesi ve Kur'an'a aykırı hadisleri kabul etmemesi beklenir.⁹ Bu kısımda *Sahih*'te âyet kullanımı ile alakalı bazı özet bilgiler sunulduktan sonra hadislerin Kur'an'a uygunluk yönünden metinlerinin tenkidi konusu incelenecektir.

1.1. *el-Câmi'ü's-Şaḥîḥ*'te Âyet Kullanımıyla Alakalı Bilgiler

el-Câmi'ü's-Şaḥîḥ'te çok sayıda âyet bulunduğu ve eserin hadis kitapları içinde bu yönüyle temâyüz ettiği bilinmekle beraber eserde bulunan âyet sayısı ve bölümlere göre dağılımı ile alakalı her hangi bir bilgiye ve araştırmaya rastlanmamıştır. *Sahih* büyük miktarda âyet içermesi, daha önemlisi bu âyetlerin hadislerle irtibatlandırılması bakımından müstesna bir konuma sahiptir. Bu sebeple, eserdeki âyet sayısı hakkında bir fikir sahibi olmanın önemli olduğu düşüncesinden hareketle âyetlerin sayımı tarafımızca yapılmıştır. Sayımın sonuçlarını içeren tablo ve sayımla alakalı ayrıntılı bilgiler makalenin sonunda yer almaktadır. Burada bazı özet istatistikleri değerlendirmek faydalı olacaktır.

İlgili sayıma göre *Sahih*'te geçen toplam âyet sayısı 2079'dur. Bu rakama hadislerle alakası olmayan ve sadece içinde geçen garib kelimelerin izah edildiği âyetler -büyük bir yekün oluştursalar da- dâhil edilmemiştir. Dolayısıyla, bu adet *Sahih*'te bulunup hadislerle doğrudan ya da dolaylı olarak irtibatlandırılmış âyetlerin sayısıdır. Bu adedin 751'i hadislerin içinde geçen ve hadisle ilgisi olan âyetlerin sayısıdır. Geri kalan 1328'i ise bab tercemelerinde ve nadiren hadislerin devamında geçen âyetlerin sayısıdır. Dolayısıyla, 1328 âyeti Buhârî kendisi seçerek eserindeki hadislerle irtibatlandırmıştır. Eserde bulunan yaklaşık 4000 babdan¹⁰ 712'sinin başlığı doğrudan bir âyetle başlamaktadır. Yani, öncesinde bir hadisten iktibas yahut Buhârî'nin bir sözü yoktur. Eserdeki 895 babda ise en az bir âyet bulunmaktadır. Yani, yaklaşık her üç babdan birinde en az bir âyet geçmektedir. Eserde tekrarsız merfû mevsûl hadis sayısınının 2602 olduğu¹¹ düşünülünce, eserdeki âyet/hadis oranınının yaklaşık 4/5 gibi oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu oran oldukça yoğun

⁹ Muhaddislerin eserlerinde âyetlere yer vermeleri ve âyet-hadis uyumunu dikkate almaları hakkında bk. Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 174; Ahmet Keleş, *Hadislerin Kur'an'a Arzı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 302; Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar* (İstanbul: İSAM yayınları, 2016), 193.

¹⁰ Yaşar Kandemir, "el-Câmi'ü's-Şaḥîḥ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Aralık 2021).

¹¹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer Askalânî, *Hedyü's-sârî li-mukaddimeti Fethi'l-bârî*, thk. Şuayb el-Arnaut (Dimaşk: Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2013/1434), 2/525.

bir âyet kullanımına işaret etmektedir. Ancak Buhârî sadece çok sayıda âyet kullanmakla kalmamış, makalemizde incelediğimiz üzere eserine seçtiği hadislerin bu âyetlerle uyumunu gözetmiştir.

Sahîh'te en çok âyet geçen bölümler sırasıyla Tefsîr (375), Ehâdîsu'l-enbiyâ (120), Cihâd ve Siyer (49), Talâk (37), Hac (34), Megâzî (33), İmân (31), Rikâk (31), Zekât (30), Tevhîd (29), Bed'u'l-halk (29), Büyû' (27), Edeb (27), Nikâh (27), Ta'bir (25), Vasâyâ (25), Şehâdât (24) bölümleridir.¹² Dolayısıyla tefsir, siyer, ahlâk ve ahkâmla ilgili bazı bölümlerde daha yoğun âyet kullanımı söz konusudur. Dikkat çekici bir diğer husus da, Kitâbu't-tevhîd'de bulunan 58 babdan 47'sinin tercemesinde en az bir âyet bulunmasıdır.

Şu yüksek sayılar da *Sahîh*'te âyet kullanımının yoğunluğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir: Kitâbu't-ta'bir'in 9. babında 15 âyet, Kitâbu't-tevhîd'in 40. babında 13 âyet, Kitâbu'l-istitâbe'nin 2. babında 13 âyet, Kitâbu'z-zebâih'in 38. babında 8 âyet (başka bir bilgi yok), Kitâbu'l-megâzî'nin 4. babında 5 âyet, 17. babında 8 âyet, Kitâbu ehâdîsi'l-enbiyâ'nın 4. babında 10 âyet (hadis yok), Kitâbu ehâdîsi'l-enbiyâ'nın 15. babında 5 âyet, Kitâbu bed'i'l-halk'ın 13. babında 4 âyet (hadis yok), Kitâbu'l-mezâlim'in girişinde 6 âyet, Kitâbu'l-mezâlim'in 7. babında 6 âyet (başka bir bilgi yok), Kitâbu'l-büyû'nun 25. babında 4 âyet, Kitâbu'l-hacc'ın 46. babında 3 âyet (başka bir bilgi yok) bulunmaktadır.

1.2. Buhârî'nin Kur'an'a Aykırı Görülebilecek Hadislerin Kur'an'a Uygunluğunu Göstermesi

Bu başlık altında Buhârî'nin özellikle Kur'an'a aykırı olduğu düşünülebilecek bazı hadislerin Kur'an'a uygunluğunu gösterdiği örneklere yer verilecektir. Böylece Buhârî'nin hadis metinlerinin âyetlere uygunluğuna gösterdiği dikkat, diğer bir ifadeyle bu konudaki olumlu metin tenkidi daha iyi anlaşılacaktır. Aşağıda bu örnekler maddeler halinde sıralanmıştır.

- Dinde zorlama olmadığına dair âyet-i kerimeye¹³ aykırı gözüken bir hadise göre Rasûlullah (s.a.v.) insanlar kelime-i şehâdeti söyleyene, namaz kılan ve zekât verene kadar onlarla savaşmakla emrolunduğunu bildirmiştir.¹⁴ Buhârî bu hadisin bulunduğu babı “Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın.”¹⁵ âyetiyle başlatmıştır. Dolayısıyla, hadisin genel bir hüküm ifade etmediğine¹⁶ ve mezkûr âyetin bağlamında anlaşılması gerektiğine işaret ederek muhtemel bir âyet-hadis uyumsuzluğu intibamı engellemiş, hatta hadisin mezkûr âyete uygun oluşuna dikkat çekmiştir.

¹² Parantez içindeki sayılar, hadislerin içinde geçmeyen, sadece bab tercemelerinde bulunan âyetlerin sayısıdır.

¹³ el-Bakara 2/256.

¹⁴ Buhârî, İmân, 17, hadis no: 25.

¹⁵ et-Tevbe 9/5. Âyetlerin tercümelemleri için *Kur'an Yolu* tefsirinden istifade edilmiştir: Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019).

¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/77.

- Yakınlarının ağlaması sebebiyle ölünün azaba uğrayacağını bildiren hadisin¹⁷ bulunduğu babın başında üç âyet zikreden Buhârî, böylece söz konusu hadis o âyetlere muhalif gözüke de aslında böyle olmadığını, bilakis âyetlere uygun olduğunu belirtmiştir. O, hadislerde yasaklanan ağlama şekli ölünün âdeti ise ve ölen kişi ailesini ardından cahiliye âdeti üzere/bağıra çağıra ağlamamaları yönünde eğitmemişse, azaba uğramasının “Kendinizi ve ailenizi ateşten koruyun...”¹⁸ âyetine uygun düştüğünü ifade etmiştir. Ancak durum böyle değilse “Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez.”¹⁹ ve “Günah yükü ağır gelen kimse onun taşınması için yardım çağrısında bulursa o yükten hiçbir şeyi başkası üzerine alamaz.”²⁰ âyetleri gereğince bu kişinin mezkûr hadisin kapsamına girmeyeceğini kaydetmiştir.

- Kabir azabıyla alakalı altı hadisin verildiği bir babın²¹ tercemesinde kabir azabına işaret eden dört âyete yer veren Buhârî böylece hadislerde yer alan bu bilginin âyetlere muhalif olmadığına, bilakis uygun olduğuna dikkat çekmiştir. Söz konusu âyetler şunlardır: “O zalimler, ölümün boğucu dalgaları içinde, melekler de ellerini uzatmış, onlara “Haydi, canlarınızı kurtarın! ...bugün zillet azabıyla cezalandırılacaksınız!” derken onların halini bir görsen!”²², “Onları iki defa cezalandıracağız, ayrıca çok büyük bir azaba itilecekler.”²³ ve “Firavun ailesini ise şiddetli bir azap kuşatıp yok etti. Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir. Kıyamet koştığında, “Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın!” denilecek.”²⁴

- Hz. İsa'nın (as) kıyamete yakın bir zamanda dünyaya tekrar geleceğini haber veren bir hadisin²⁵ sonunda Ebû Hüreyre'nin “İsterseniz bu âyeti okuyun” dediği şu âyet yer almaktadır: “Ehl-i kitap'tan her biri ölümünden önce ona mutlaka iman edecektir; o da kıyamet gününde onlara şahit olacaktır.”²⁶ Buhârî bab başlığında bir âyet vermese de içinde bu âyetin geçtiği hadisi seçerek dolaylı yoldan söz konusu hadisin mezkûr âyete uygun olduğunu göstermiştir.

- Medine'ye gelip Müslüman olduktan sonra rahatsızlanan, bu sebeple Allah Rasûlü tarafından deve sütü ve idrarı ile tedavi olmaları için Medine dışına gönderilen, ancak iyileştikten sonra deve çobanını işkence ile öldüren ve develeri kaçıran bir grup insanın kısas yapılarak cezalandırılmasını anlatan bir hadis,²⁷ Kur'ân'da Hz. Peygamber'in rahmet yönüne vurgu yapan âyetlere aykırı görülebilmektedir. Buhârî, hadisin geçtiği iki babın başlığına “Allah'a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve

¹⁷ Buhârî, Cenâiz, 32, hadis no: 1284.

¹⁸ et-Tahrîm 66/6.

¹⁹ el-En'âm 6/164.

²⁰ el-Fâtır 35/18.

²¹ Buhârî, Cenâiz, 86, hadis no: 1369-1374.

²² el-En'âm 6/93.

²³ et-Tevbe 9/101.

²⁴ el-Mü'min 40/45-46.

²⁵ Buhârî, Ehâdisu'l-enbiyâ, 49, hadis no: 3448.

²⁶ en-Nisâ 4/159.

²⁷ Buhârî, Tefsir, “Mâide”, 5, hadis no: 4610; Hudûd, 15, hadis no: 6802.

ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da buldukları yerden sürgün edilmeleridir.”²⁸ âyetini koyarak hadisteki cezanın bu âyete uygun olduğuna işaret etmiştir.

- Harfî çeviri sebebiyle günümüzde Kur’ân’a aykırı görülebilen bir hadise göre kıyamet gününde Allah Teâla işi zorlaştırır ve tüm erkek ve kadın müminler secdeye kapanırlar (يَكْشِفُ رَبُّنَا عَنْ سَاقِهِ، فَيَسْجُدُ لَهُ) (كُلُّ مُؤْمِنٍ وَمُؤْمِنَةٍ سِوَانِدَائِهِ يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ) secdeye çağrılırlar, ama bunu yapamazlar.”³⁰ âyetini getirerek hadisin âyetle uygunluğunu göstermiştir.

- Erkekler kadınlardan daha zararlı bir fitne (imtilan sebebi) bırakılmadığını ifade eden bir hadis,³¹ tercemesinde “Eşlerinizden ve çocuklarınızdan da size düşman olanlar vardır, onlardan sakının.”³² âyetinin olduğu bir babda getirilmiştir. Böylece hadisin mânasının mezkûr âyet çerçevesinde anlaşılması gerektiğine ve âyet-hadis uyumuna dikkat çekilmiştir.

- Rasûlullah’a sihir yapıldığına dair hadise³³ yer verdiği babın başlığında sihrin hak olduğuna ve bu konuda yüce Allah’a sığınılması gerektiğine dair Bakara sûresi 102., Tâhâ sûresi 66. ve 69., Enbiyâ sûresi 3. ve Felâk sûresi 4. âyetini kaydetmiştir. Buhârî şârihi İbn Hacer (öl. 852/1449) de burada sihrin ismet sıfatına hâle getirdiğine dair görüşleri tartışmıştır.³⁴ Bu görüşler Hz. Peygamber’e sihir yapılmasının nübüvvet hakkında şüphe uyandıracağını ve dine güveni sarsacağını ifade etmektedirler. Buhârî’nin bu görüşlere katılmadığı, bilakis hadisi mezkûr âyetlere uygun gördüğü bu âyetleri paylaşmasından anlaşılmaktadır.

- Kaderle ilgili hadisler insanın iradesine ve mesuliyetine vurgu yapan âyetlere aykırı görülebilmektedir. Buhârî, *Sahîh*’inde kader konusunu müstakil bir bölümde ele almış, burada 27 hadise ve 20 âyete (2’si hadislerin içinde, 18’i tercemelerde) yer vermiştir. Kişinin henüz anne karnında iken cennetlik yahut cehennemlik olduğunun belirlendiğini bildiren hadisi,³⁵ “Şüphesiz bilin ki, Allah kişi ile kalbinin arasına girer.”³⁶, “De ki: ‘Allah bize ne yazmışsa başımıza ancak o gelir.’”³⁷, “Eğer Allah bizi doğru yola iletmeseydi, biz doğru yolu bulamazdık.”³⁸ gibi âyetler çerçevesinde anlamlandıran Buhârî, *Sahîh*’inin geneline nispetle daha yoğun âyete yer verdiği bu bölümde kader inancını tesis eden

²⁸ el-Mâide 5/33.

²⁹ Buhârî, Tefsir, “Kalem”, 2, hadis no: 4919.

³⁰ el-Kalem 68/42.

³¹ Buhârî, Nikah, 17, hadis no: 5096.

³² et-Tegâbun 64/14.

³³ Buhârî, Tıb, 47, hadis no: 5763.

³⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 10/226-227.

³⁵ Buhârî, Kader, 1, hadis no: 6594.

³⁶ el-Enfâl 8/24.

³⁷ et-Tevbe 9/51.

³⁸ el-A’râf 7/43.

hadislerin bu konudaki âyetlerle uyumlu olduğunu ve âyetlerle kader inancına güçlü bir şekilde istidlâl edilebileceğini vurgulamıştır.

- Yine, kaderle ilgili yukarıda geçen hadisi bir başka bölümde “*Andolsun ki elçi olarak gönderdiğimiz kullarımıza geçmişte söz vermiştik.*”³⁹ âyetinin başlık olduğu bir babda getirerek söz konusu hadisi⁴⁰ bu âyetle irtibatlandırmıştır.

- İşlenen her cinayetten, bu yönde kötü bir çağır açtığı için, ilk cinayeti işleyen Kâbil'e bir pay düşeceğini bildiren hadisin⁴¹ bulunduğu babın tercemesinde “*Kıyamet gününde kendi günahlarını eksiksiz yükledikleri gibi bilgisizce saptırdıkları kimselerin günahlarından da yüklenmiş oldular.*”⁴² âyetine yer veren Buhârî, anılan âyet ve hadisin kötü örnek olma durumunda bir mesuliyetin doğacağı hususunda ittifak edildiğine dikkat çekmiştir.

- Cenâb-ı Hakk'ın elinin dolu olduğunu, harcamakla eksilmediğini bildiren bir hadisi⁴³, “*Kendi ellerimle yarattığım...*”⁴⁴ âyetinin başlık yapıldığı bir babda getiren Buhârî söz konusu hadisin bu âyet ışığında anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Böylece bu hadisin “*O'na benzer hiçbir şey yoktur.*”⁴⁵ âyetine muhalif olmadığına dikkat çekilmiştir.

- Yüce Allah'a ancak helal kazançtan verilen sadakaların yükseleceğini bildiren bir hadisi⁴⁶ tercemesinde “*Güzel sözler O'na yükselir.*”⁴⁷ ve “*Melekler ve rûh O'na ... yükselip çıkar.*”⁴⁸ âyetlerinin bulunduğu bir babda getirerek âyet-hadis uyumunu göstermiş ve Cenâb-ı Hakk'ın mekândan münezzeh olduğu yönündeki muhtemel itirazları cevaplamıştır.

- Müminlerin yüce Allah'ı cennette göreceklerine dair hadise,⁴⁹ tercemesinde “*O gün bir kısım yüzler Rablerine bakarak mutlulukla parılayacak.*”⁵⁰ âyetinin bulunduğu bir babda yer veren Buhârî, böylece bu hadisin “*Gözler O'nu idrak edemez.*”⁵¹ âyetine muhalif olmadığını, bilakis hadisin tercemede verdiği âyete uygun olduğunu ve söz konusu iki âyetin farklı durumlarla alakalı olduğunu ifade etmiş olmaktadır.

³⁹ es-Saffât 37/171.

⁴⁰ Buhârî, Tevhid, 28, hadis no: 7454.

⁴¹ Buhârî, İ'tisâm bi'l-Kitâbi ve's-sünne, 15, hadis no: 7321.

⁴² en-Nahl 16/25.

⁴³ Buhârî, Tevhid, 19, hadis no: 7410.

⁴⁴ Sâd 38/75.

⁴⁵ eş-Şûrâ 42/11.

⁴⁶ Buhârî, Tevhid, 23, hadis no: 7430.

⁴⁷ el-Fâtır 35/10.

⁴⁸ el-Meâric 70/4.

⁴⁹ Buhârî, Tevhid, 24, hadis no: 7434.

⁵⁰ el-Kıyâme 75/22-23.

⁵¹ el-En'âm 6/103.

- Bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisine mal dağıtmadığı bir kişiyi mümin olarak vasıflandırmayı kabul etmemiş, onu müslüman olarak vasıflandırmıştır.⁵² Hâlbuki “*Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır.*”⁵³ âyetine göre müslüman aynı zamanda mümin olmalıdır. Buhârî, bab başlığında İslam’ın şer’î hakikatı ile lügavî hakikatını ayırmış, “*Bedevîler, ‘İman ettik’ dediler. Şunu söyle: ‘Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz.’*”⁵⁴ âyetinde İslam’ın teslim olma şeklindeki lügavî mânasının; “*Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır.*”⁵⁵ âyetinde ise İslam’ın şer’î mânasının belirtildiğine dikkat çekmiştir. Buna göre, hadiste Rasûlullah müslüman kelimesini lügavî mânasıyla kullanmıştır ve hadis Hucurât sûresindeki âyetle uyumlu olmaktadır.

- Bir hadiste köleye kul/köle denilmesi hoş görülmemiş, bunun yerine daha farklı kelimeler önerilmiştir.⁵⁶ Ancak “*Köle ve câriyeleriniz arasından da elverişli olanları evlendirin.*”⁵⁷ âyetine göre köle demek caizdir. Buhârî, bu âyeti tercemesinde zikrettiği ve tercemeye “*Kölelere üstünlük taslamanın hoş görülmemesi*” ifadesi ile başladığı bir babda, anılan hadise ve içinde köle ifadesinin geçtiği diğer bazı hadislere yer vermiştir. Böylece “kul/köle” demenin cevazına, işaret edilen hadisin tahrîm değil, tenzîh için söylendiğine ve âyet ile hadisin uyumuna dikkat çekilmiştir.

- Buhârî “*Gıybet*” başlığını koyduğu bir babda⁵⁸ gıybetin yasaklanmasını bildiren Hucurât sûresi 12. âyetine yer vermiştir. İki bab sonra ise Hz. Peygamber’in, yanına girmek isteyen bir kişi hakkında Hz. Aişe’ye “*Aşiretinin ne kötü bir ferdi*” sözünü içeren bir hadise yer vermiştir.⁵⁹ Hadisle âyeti telif etmek için bab başlığını “*Fesad ve töhmet sahiplerinin gıybetinin cevazı*” şeklinde düzenlemiştir. Buna göre, hadis âyetin genel hükmünü tahsîs etmektedir.

- Bir hadiste Rasûlullah (s.a.v.) “*Kimin hesabı tam sorulursa azaba uğrar.*” buyurmuştur. Hz. Aişe bu hadisi “*(Kime kitabı sağından verilirse) hesabı kolay bir şekilde görülecektir.*”⁶⁰ şeklindeki âyetle uzlaştıramamıştır. Bunun üzere Hz. Peygamber âyette bahsedilenin hesabın “arz”ı olduğunu, hadiste bahsedilenin ise hesabın “sorulma”sı olduğunu belirterek âyetle hadisin uyumsuz olmadığını ifade etmiştir.⁶¹ Burada Buhârî’nin doğrudan bir müdahalesi olmasa da söz konusu âyetle hadisin aslında teâruz etmediğini gösteren bu haberi paylaşarak dolaylı da olsa âyet-hadis muvafakatını ortaya koymuş olmaktadır.

⁵² Buhârî, İmân, 19, hadis no: 27.

⁵³ Âl-i İmrân 3/19.

⁵⁴ el-Hucurât 49/14.

⁵⁵ Âl-i İmrân 3/19.

⁵⁶ Buhârî, Itk, 17, hadis no: 2552.

⁵⁷ en-Nûr 24/32.

⁵⁸ Buhârî, Edeb, 46.

⁵⁹ Buhârî, Edeb, 48, hadis no: 6054.

⁶⁰ el-İnşikâk 84/8.

⁶¹ Buhârî, Rikâk, 49, hadis no: 6536.

- Zanın çoğundan kaçınılması gerektiğini bildiren Hucurât sûresi 12. âyetinin başlık yapıldığı bir babdan sonraki babda Hz. Peygamber'in Hz. Aişe'ye iki kişi hakkında onların dini bilmediklerine dair sözünün geçtiği bir hadis⁶² yer almaktadır. Buhârî bu hadisin mezkûr âyete muhalif olmadığını belirtmek için bab başlığını “Zannın caiz olan kısmı” şeklinde düzenlemiştir. Zira hadisin devamında bu iki kişinin münafık olduğu belirtilmiştir. Buna göre, insanları böyle kişilerden sakındırmak için söylenen sözler âyetteki yasağın kapsamı dışındadır.

- Buhârî -ta'lik yoluyla- yatsı namazının işâ (العشاء) veya ateme (العتمة) olarak zikredildiği merfû ve mevkûf bazı hadisleri bir babın tercemesinde kaydeder.⁶³ Tercemede Nûr sûresinin 58. âyetinin (وَمَنْ بَعْدَ صَلَاةِ الْعِشَاءِ) kısmını da zikreder ve âyetteki işâ (العشاء) lafzından dolayı bu lafzın tercih edilmesi gerektiğini belirtir. Bab başlığını ise “İşâ ve ateme'nin zikredilmesi ve (yatsı namazına) ateme denilmesini caiz gören kimse” şeklinde düzenleyerek yatsı namazına işaret etmek için her iki lafzın da söylenebileceğini kaydeder.

- Buhârî, hadislerde yer alan imanın artıp azaldığına dair bilgilerin âyetlerle uyumunu göstermek için İmân bölümünün ilk babında imanın artmasına işaret eden dokuz âyete yer vermiştir.

- Bir hadiste Hz. Aişe'nin “Bil ki sen ölümlere işittiremezsin”⁶⁴ mealindeki âyete istinâden Hz. Peygamber'in Bedir Savaşında öldürülen bazı şahıslara hitap etmesini kabul etmediği geçmektedir.⁶⁵ Ancak Buhârî, aynı babda başka bir hadisin akabinde Katâde'nin “Yüce Allah onları küçük düşürmek, azarlamak ve onlara pişmanlık duyurmak için onları diriltti ve onlara (Rasûlullah'ın sözünü) duyurdu.” sözünü zikrederek⁶⁶ hadisteki bilginin (ölülere hitap etme) mezkûr âyete muhalif olmadığını göstermiştir.

- İmanın altmış küsur şubesinin olduğunu bildiren hadisin⁶⁷ bulunduğu babın tercemesinde imanın şubelerini örneklendiren iki âyete yer verilmiştir. Bakara sûresi 177. âyette *birr* kavramının içerdiği çok sayıda hususa işaret edilmektedir. Müminûn sûresinin ilk âyetlerinde de kâmil müminlerin önemli vasıfları anlatılmaktadır. Buhârî hadiste bahsedilen şubelerin bu gibi âyetler incelenerek bulunabileceğine, dolayısıyla hadisin konuyla ilgili âyetlerde geçen bilgilerle uyumlu olduğuna işaret etmiştir.

- “Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun”⁶⁸ (فَاسْعُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ) âyeti ile Hz. Peygamber'in namaza çağrı yapıldığında koşulmaması (فَلَا تَأْتَوْهَا تَسْعُونَ), bilakis mescide sâkin bir şekilde yürüyerek gelmesi yönündeki talimatı⁶⁹ çelişiyor gözükmektedir. Söz konusu âyet ve hadise “Cuma

⁶² Buhârî, Edeb, 59, hadis no: 6067.

⁶³ Buhârî, Mevâkîtu's-salât, 20.

⁶⁴ en-Neml 27/80.

⁶⁵ Buhârî, Megâzî, 8, hadis no: 3980-1.

⁶⁶ Buhârî, Megâzî, 8, hadis no: 3976.

⁶⁷ Buhârî, İmân, 3, hadis no: 9.

⁶⁸ el-Cum'a 62/9.

⁶⁹ Buhârî, Cum'a, 18, hadis no: 908.

namazına yürüyerek gitmek” başlıklı babda yer veren Buhârî sa’y filinin âyetteki mânasının koşma olmayıp yürüme olduğunu, aynı kelimenin çabalamak mânasında kullanıldığı İsrâ sûresi 19. âyetteki kullanımına dayanarak ifade etmiştir. Böylece, mezkûr âyet ile hadisin arasında uyumsuzluğun olmadığını göstermiştir.

Bu başlık altında son olarak vurgulamak istediğimiz önemli bir nokta, Kur’ân-ı Kerîm’e uygunluk yönünden olumlu metin tenkidinin sadece Kur’an’a aykırı gözüken hadislerin uygunluğunu göstermekle sınırlı olmadığıdır. Bir âyetle irtibatlandırılan her hadis için aslında Kur’an’a uygunluk açısından metin tenkidi yapılmış olmaktadır. Dolayısıyla, *Sahîh*’te hadislerle doğrudan ya da dolaylı olarak irtibatlandırılmış olan yaklaşık iki bin âyetin (2079 âyetin) mevcudiyeti, *Sahîh*’te Kur’an’a uygunluk yönünden yapılan metin tenkidi yoğunluğuna işaret eden önemli bir veridir.

1.3. Kur’an-Sünnet Bütünlüğüne Dâir Başka Bazı Örnekler

Sahîh’te Kur’an-sünnet bütünlüğüne dair daha pek çok örnek çeşitli başlıklar halinde verilebilir ancak belirttiğimiz üzere, metin tenkidi bağlamında bir önceki başlıkta ele alınan örneklerle öncelik vermeyi uygun gördük. Bu başlıkta ise Kur’an-sünnet bütünlüğüne dair sadece birkaç dikkat çekici örneğe işaret etmek istiyoruz.

Buhârî bazen bir âyeti, bir hadisi izah etmek için kullanabilmektedir. Genelde hadislerin âyetleri beyanı öne çıkmakla beraber, bunun aksi olan bu durum Kur’an-sünnet ilişkine dair ilginç bir boyut olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁰ Bu konuda tespit ettiğimiz bazı örnekler şunlardır:

- Bir hadiste, bir müslümanın üç çocuğu vefat ederse cehenneme ancak (yüce Allah’ın) yemini yerine gelecek şekilde gireceği bildirilmektedir.⁷¹ Hadisteki bu istisna ifadesiyle (“ancak..”) ne kastedildiğini izah için Buhârî Meryem sûresi 71. âyetinin ilgili kısmını (“İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür.”) hadisin ardından verir.

- Bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) şefaatiyle cehennemden müminleri çıkardıktan sonra geriye Kur’an’ın hapsettiklerinin kalacağını ifade etmektedir.⁷² Buhârî, bunun mânasının Bakara sûresi 162. âyette geçen ve inkârcılar hakkında söylenen “onlar orada ebedi kalacaklar” ifadesi olduğunu beyan eder.

- Bir başka hadiste, altmış sene ömür verilen kimsenin Cenab-ı Hakk’ı tanımama hususunda mazeretinin kalmayacağı ifade edilmiştir.⁷³ Buhârî bu hadisin geçtiği babın tercemesinde “Size

⁷⁰ Bu konuda bazı çalışmalar için bk. Cemal Estîrî, “Fehmu’l-Hadîs fî Dav’i’l-Kur’ân inde’l-İmâmi’l-Buhârî min Hılâli Câmi’ihi’s-Sahîh”, *es-Sünnetü’n-Nebeviyye Beyne Davâbiti’l-Fehmi’s-Sedîd ve Mutetallebâti’t-Tecdîd Nedve Duveliyye İlmiyye Râbia* (Dubai: Külliyyetu’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye ve’l-Arabiyye, 2009), 553-598; Ekrem Yücel - Cemal Ural, “Hadislerin Anlaşılmasında Âyetlerin Rolü”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 86 (2021), 211-233.

⁷¹ Buhârî, Cenâiz, 6, hadis no: 1251.

⁷² Buhârî, Tefsir, “Bakara”, 1, hadis no: 4476.

⁷³ Buhârî, Rikâk, 5, hadis no: 6419.

düşünecek kimsenin düşünebileceği kadar bir ömür vermedik mi? Üstelik size uyarıcı da gelmişti.”⁷⁴ âyetini sevk ederek böyle bir kişinin mazeretinin kabul edilmeme sebebini izah etmiştir.

- Hadislerin bir âyeti izahı hakkında bir örnek vermek istiyoruz. “İçinizden biri hasta ise veya başından bir rahatsızlığı varsa (tıraşını olup) oruç veya sadaka yahut kurban olarak bir fidye ödesin.”⁷⁵ âyetinde bahsedilen oruç/sadaka/kurbanın miktarı görüldüğü üzere âyette belirtilmemiştir. Buhârî peşpeşe koyduğu dört babda⁷⁶ sevk ettiği hadislerle orucun üç gün, sadakanın altı fakire yemek verilmesi, kurbanın da bir koyun olduğunu beyan etmiştir.

Buhârî'nin Sahîh'teki bir âdeti hadiste geçen garip bir kelimenin izahında aynı kelime âyetlerde de geçiyor ve âyetteki mâna hadisteki mâna ile örtüşüyorsa kelimenin geçtiği âyete de işaret ederek anlamını ya kendisi açıklaması ya da başka birinin açıklamasını nakletmesidir.⁷⁷ Bu uygulama Buhârî'nin Kur'an'a vukûfiyet derecesini göstermesi açısından mühimdir. Önemli bir diğer husus ise, hadis metninin mânasının dikkatli bir şekilde tespit edilmesinin metin tenkidi için gerekli olduğudur. Zira metnin anlamı doğru tespit edil(e)mezse, metin yanlışlıkla tenkit edilebilir. Sahîh'te bu şekilde tespit edebildiğimiz örnekler şunlardır:⁷⁸

552 (وَتَزِرَ), 1130'den önce (تَقَطَّرَ), 1210 (فَدَعَتْهُ), 1324 (فَرَطْنَا), 1342 (يُعَارِفُ), 1347'den önce (الْحَدَّ), 1478 (يُكَبِّ), 1556'dan önce (أَهْلًا), 1671 (أَوْضَعُوا), 1927 (لِإِزِيهِ), 2132 (مُرَجًّا), 2224 (قَاتَلَ اللَّهَ), 2625'den önce (عُمَرَى), 2887 (تَعَسَنَ), 3012'den önce (بَيَّبَتْ), 3872 (الْبَلَاءُ), 3377'den önce (الْحُجْرُ), 4141'den önce (الْإِفْكَ), 5443 (عُرُوشًا), 6016'dan önce (بِوَأَيْقَهُ), 6175 (خَسَأَتْ), 6371'den önce (أُرْدِلَ الْعُمَرُ), 6593 (أَعْقَابِهِمْ), 7174 (جُزَاؤُ), 7188'den önce (الْأَلْدَى), 7392 (أَخْصَاهَا).

2. el-Câmi'u's-Şahîh'te Hadislerin Sahih Hadislere ve Diğer Bazı Kıstaslara Uygunluk Yönünden Metin Tenkidi

Bu bölümde Buhârî'nin muhtelifu'l-hadis çözümleri, sahih hadislere ve başka kıstaslara arz uygulamaları, bir hadisin senedi zayıf ya da sahih olsa da metninin hatalı ya da isabetli aktarılmasına bağlı olarak sıhhat durumunun değişmesi, Buhârî'nin hadis metnini zabt ve metnin sıhhatini tespit hususunda gösterdiği ihtimam çeşitli alt başlıklarla beraber incelenecektir.

⁷⁴ el-Fâtır 35/37.

⁷⁵ el-Bakara 2/196.

⁷⁶ Buhârî, Muhsar, 5-8.

⁷⁷ İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, 6/146.

⁷⁸ Hacmi artırmamak için sadece hadis numaraları verilmiştir. Çoğunlukla kelime izahları hadisin hemen devamında yapılmakla beraber bazen hadisten önce de yapılabilmektedir. Bu duruma hadis numarası yazıldıktan sonra işaret edilmiştir (ör. “1130'den önce” şeklinde). Müstakil olarak bu konuda yapılmış bir çalışma için bk. Ekrem Yücel, “Buhârî'nin Hadisteki Garib Kelimeleri Âyetle Açıklaması (El-Câmiu's-Sahîh Özeline)”, *Tarih Okulu Dergisi* 52 (2021), 2138-2164.

2.1. *Sahîh*'te Muhtelifu'l-Hadis Çözümleri

Muhtelifu'l-hadis metin tenkidıyla yakından alakalı bir konudur.⁷⁹ Zira cem ve telif metodu, çelişkili görülen metinlerin birbirine uygunluğunun araştırılmasını ve teyid edilmesini gerektirir ve bu sebeple olumlu mânada bir metin tenkididir. Tercih ve nesh yöntemleri ise yapılan araştırma neticesinde uygunluğun tespit edilememesi anlamına gelmektedir. Bu kısımda Buhârî'nin cem ve telif uygulamaları ve neshe işareti örneklerle sunulacaktır. Tercihle ilgili örnekler ise bir sonraki kısımda ele alınacaktır. Buhârî'nin *Sahîh*'teki muhtelifu'l-hadis uygulamaları önem arz etmekle beraber bu konuda sınırlı sayıda araştırmaya rastlanmıştır.⁸⁰

Buhârî, çelişkili gözükken hadisler bazen aynı bab içinde, ancak çoğunlukla peşpeşe gelen bablar altında yer verir ve bab başlıkları yardımıyla hadisleri telif eder. Nadiren de böyle hadisler farklı bölümlerde yer verir. *Sahîh*'te bu konuda tespit edebildiğimiz örneklerin bazıları şunlardır:

- Buhârî “*İsrailoğullarından nakillerde bulunabilirsiniz, bu konuda bir darlık yoktur.*”⁸¹ ve “*Ehl-i Kitâb'ı ne tasdik edin ne de yalanlayın*”⁸² şeklindeki hadisler *Sahîh*'inde yer vermiştir. Ancak anlaşıldığı üzere, iki hadis uyumlu gözükmemektedir. Buhârî ilk hadisi *Ehâdîsu'l-enbiyâ* bölümünde, diğer hadisi ise *Tefsir* ve *İ'tisâm* bölümlerinde getirmiştir. Böylece onlardan ibretli kıssaların nakledilebileceği, ancak dinin esaslarına taalluk eden konuların onlardan alınmaması gerektiği hadislerin konulduğu bölüm isimlerinden anlaşılmakta ve böylece hadisler telif edilebilmektedir.⁸³

- Buhârî “*Uyluk hakkında zikredilenler*” başlığının⁸⁴ altında İbn Abbas, Cerhed ve Muhammed b. Cahş'dan merfû olarak “*Uyluk avrettir.*” hadisinin rivayet edildiğini, öte yandan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uyluğunu açığının Enes tarafından nakledildiğini bildirir. Daha sonra “*Enes'in hadisinin senedi daha sağlam, Cerhed'in hadisi ise ihtiyata daha uygundur, böylece bu ihtilaftan çıkılır.*” (وَحَدِيثٌ) sözleriyle iki hadisin metinlerinin farklılığını değerlendirir. Buna göre, Enes'in hadisi⁸⁵ tercih edilmekle beraber uygulamada Cerhed'in hadisine uyulması daha münasıptir.

⁷⁹ Abdulcelil Alpkıray, *İhtilâfu'l-Hadîs Bağlamında Metin Eksenli Hadis Tenkit Yöntemi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020); Yavuz Köktaş, *Hadis Usûlü Yazıları* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010), 103-6.

⁸⁰ Ahkâm hadisleri özelinde konuyu inceleyen bir çalışma için bk. Hamit Sevgili, “İmâm Buhârî'nin Nasslar Arası Teâruzu Giderme Yöntemi”, *Usûl: İslam Araştırmaları* 31 (2019) 97-116. Başka bir çalışmada ise cem, nesh ve tercih yöntemlerinin her biri için sadece birer örnek genişçe incelenmiştir: Muhammed Yusuf Mehdi Ali, *Menhecû'l-imami'l-Buhârî fî muhtelifi'l-hadîs ve def'i't-teâruz (ez-zâhir) beyne'n-nusûs ve eseruhû fi fehm'il-hadisi'n-nebevî (Dirâse tatbikiyye alâ nemâzic min Sahîhi'l-Buhârî)*, *Mecelle meâlimi'd-da'veti'l-islâmiyye* 12/1 (2020) 292-325.

⁸¹ Buhârî, *Ehâdîsu'l-enbiyâ*, 52, hadis no: 3461.

⁸² Buhârî, *Tefsir*, “Bakara”, 11, hadis no: 4485; *İ'tisâm bi'l-Kitâbi ve's-sünne*, 25, hadis no: 7362.

⁸³ Bu hadisler dikkatimi çeken Dr. Ahmet Alkan'a müteşekkirim.

⁸⁴ Buhârî, *Salât*, 12.

⁸⁵ Enes'in hadisi babda senediyle verilir: Buhârî, *Salât*, 12, hadis no: 371.

- Buhârî ailesinin ağlaması sebebiyle ölünün azaba uğrayacağını bildiren hadislerin bulunduğu bir babın⁸⁶ tercemesinde önce âyetlerin ışığında bu hadislerin kapsamını belirledikten sonra “*Feryat etmeden ağlama hususunda ruhsat verilmesi*” diyerek feryat edilerek ağlamanın yasaklanması ile feryat edilmeden ağlamaya izin verilmesini bildiren hadisleri uzlaştırır. Ardından senediyle birlikte Hz. Peygamber’in torununun vefatı üzerine ağladığını haber veren bir hadisi aktarır.⁸⁷

- Yağmurla sulanan mahsülden onda bir zekât alınacağını bildiren hadisin⁸⁸ olduğu babdan sonra gelen babda beş veskten az olan mahsülde ise zekâtın olmayacağını belirten hadise⁸⁹ yer vermiştir. Her iki hadisten sonra söz konusu hadisin diğerinin tefsiri olduğunu belirterek mezkûr iki hadisin birbirini beyan ettiğine işaret etmiş, böylece hadislerin arasını cem etmiştir.

- Buhârî, savaşta kadın ve çocukların yanlışlıkla öldürülmesiyle ilgili peşpeşe getirdiği üç babda⁹⁰ çelişkili görülen hadisleri telif eder. İlk babdaki hadiste Rasûlullah’a gece baskınlarında yanlışlıkla öldürülen kadın ve çocuklar sorulunca “*Onlar (kadın ve çocuklar) onlardandır.*” diye cevaplamıştır.⁹¹ Sonraki iki babdaki hadislerde ise Allah Rasûlü’nün savaşlarda kadın ve çocukların öldürülmesini hoş görmediği/yasakladığı bildirilmektedir.⁹² Buhârî ilk hadisin, gece vakti savaşları ailelerinden ayırmak mümkün olmadığı durumlara mahsus olduğunu, aksi halde kadın ve çocukların öldürülmemesinin gerektiğini son iki hadisle aktarmıştır.

- Buhârî, bir erkeğin bir kadınla yalnız kalmaması gerektiğini bildiren hadisin⁹³ olduğu babın peşinden gelen babda Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Ensar’dan bir kadınla başbaşa kaldığı bir olayın anlatıldığı bir hadise⁹⁴ yer vermiştir. Buhârî bu ikinci babın başlığını “*Bir erkeğin bir kadınla insanların yanında başbaşa kalmasının cevazı*” şeklinde vererek iki hadisi telif etmiştir. İbn Hacer, Buhârî’nin ikinci hadisin bazı tariklerinde Hz. Peygamber’in bu kadınla sokakta başbaşa kalmasından bahsedilmesi sebebiyle başlıkta “*insanların yanında*” kaydını getirdiğini belirtir. Buna göre erkek ve kadın gözden kaybolmamalıdır; ancak konuşmaları duyulmayabilir.⁹⁵

- Buhârî’nin, “*Övmenin hoş görülmemesi*” başlıklı bir babda yer verdiği bir hadiste Hz. Peygamber bir kişinin arkadaşını övmesini hoş görmemiştir.⁹⁶ Bir sonraki babdaki hadiste ise Hz. Peygamber Hz.

⁸⁶ Buhârî, Cenâiz, 32.

⁸⁷ Buhârî, Cenâiz, 32, hadis no: 1284.

⁸⁸ Buhârî, Zekat, 55, hadis no: 1483.

⁸⁹ Buhârî, Zekat, 56, hadis no: 1484.

⁹⁰ Buhârî, Cihâd ve Siyer, 147-9.

⁹¹ Buhârî, Cihâd ve Siyer, 147, hadis no: 3012.

⁹² Buhârî, Cihâd ve Siyer, 148, hadis no: 3014; 149, hadis no: 3015.

⁹³ Buhârî, Nikah, 111, hadis no: 5233.

⁹⁴ Buhârî, Nikah, 112, hadis no: 5234.

⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/333.

⁹⁶ Buhârî, Edeb, 54, hadis no: 6060.

Ebû Bekir'e iltifat etmektedir.⁹⁷ İbn Hacer, bu ikinci hadisin ilk hadisteki hükümden istisna edildiğini, bu konudaki kuralın övgüde ileri gitmeme ve övülen kişinin kendini beğenmesinden emin olunması olduğunu belirtir.⁹⁸ Buhârî, iki hadisi farklı bablarda getirerek her birinin ayrı bir bağlamı olduğuna ve aralarında bir ihtilaf bulunmadığına dikkat çekmiştir.

- Buhârî, bir kişinin din kardeşiyle üç günden fazla küsmesinin helal olmayacağını bildiren bir hadise⁹⁹ yer verdiği "Küsm" başlıklı babın peşinden gelen babda ta'lik yoluyla Hz. Peygamber'in Kâ'b b. Mâlik ile konuşulmasını yasakladığını ve bunun elli gün sürdüğünü içeren bir haberi getirir.¹⁰⁰ Bu haber bir önceki hadisle tearuz ediyor gibi görünse de Buhârî bab başlığını "İsyan eden kişiye küsmenin cevazı" şeklinde düzenleyerek iki hadisi telif etmiştir.

- "(Meyvesinden) Yenildiği zaman ağaç dikmenin ve ziraatin fazileti" başlığı altında konuyla alakalı bir hadis aktaran Buhârî "Ziraat aletiyle meşgul olmanın neticesinden ve emredilen sınırı geçmeden sakındırma" başlıklı bir sonraki babda ise Rasûlullah'ın (s.a.v.) ziraat aleti giren eve zilletin de gireceğini bildiren hadisine yer vermiştir.¹⁰¹ Görüldüğü üzere, iki hadisten ilki ziraate teşvik ederken diğeri ondan sakındırmaktadır. Ancak Buhârî, düzenlediği bab başlıkları ile iki hadisi telif etmeye çalışmış, tarım konusundaki uyarının bu işle uğraşmada aşırıya gidilmemesi maksadıyla yapıldığını belirtmiştir.

- Buhârî, bir kişinin bir Müslümanı tekfir ettiğinde bu sözün bu iki kişiden birisine geri döneceğini bildiren hadisin¹⁰² bulunduğu babın başlığını "Tevil yapmaksızın kardeşini tekfir edenin kendisi, dediği gibidir" şeklinde düzenlemiştir. Bir sonraki babda ise ta'lik yoluyla Hz. Ömer'in Hâtıb b. Ebî Beltea hakkında, senedli olarak da Muaz b. Cebel'in namazı uzun kıldırıldığı için namazını cemaatten ayrı olarak kılan biri hakkında münafik dediği iki habere yer verir. Bu iki haber gereğince Hz. Ömer ve Muaz mezkûr hadisin kapsamına dâhil olmaktadır. Ancak Buhârî bab başlığını "Tekfir sözünü tevil ederek ya da işin hakikatini bilmeyerek söyleyeni küfre nispet etmeme" şeklinde düzenleyerek anılan hadisin kapsamını tahsîs etmiştir.

- "Yüce Allah'ın emri gereğince gazab ve şiddetin caiz olduğu konular" başlığının altında Rasûlullah'ın çeşitli hadiseler karşısında öfkelenildiğini anlatan bazı hadislerle yer verir.¹⁰³ Bir sonraki babın başlığı ise "Gazabtan sakınmak" şeklindedir ve bu babda öfkelenmemeye teşvik eden bazı hadisler bulunmaktadır.¹⁰⁴ Buhârî Allah Rasûlü'nün öfkelenildiği/öfkeye karşı uyardığı hadisleri farklı bablarda

⁹⁷ Buhârî, Edeb, 55, hadis no: 6062.

⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 10/478-9.

⁹⁹ Buhârî, Edeb, 62, hadis no: 6077.

¹⁰⁰ Buhârî, Edeb, 63.

¹⁰¹ Buhârî, Muzâraa, 2, hadis no: 2321.

¹⁰² Buhârî, Edeb, 73, hadis no: 6103.

¹⁰³ Buhârî, Edeb, 75, hadis no: 6109-13.

¹⁰⁴ Buhârî, Edeb, 76, hadis no: 6114-16.

vererek ve bab başlıklarını bu hadisleri uzlaştıracak şekilde düzenleyerek ilgili hadislerin çelişmediğini, herbirinin ayrı bir bağlamda geçerli olduğunu göstermiştir.

- Hz. Peygamber'in hayâya teşvik ettiği bazı hadislere “Hayâ” başlıklı bir babda yer verirken¹⁰⁵ bir kadınla ihtilam konusunda yaptığı konuşmayı içeren bir diğer hadise¹⁰⁶ ise “Dinde bilgi sahibi olmak için hakkı sormaktan utanılmaması” başlıklı bir babda yer vermiştir. Böylece hayânın dinde ilim sahibi olmaya engel olmaması gerektiği neticesine ulaşan Buhârî, ikinci başlıkla hayâyı teşvik eden hadisleri tahsîs etmiş ve bu haberlerin çelişmediğini göstermiştir.

- Buhârî'nin bab başlıkları yardımıyla hadisleri telif ettiği bir diğer konu şiidir. “Şiirden caiz olan veya hoş görülmeleyen şeyler” başlıklı babda şiirin takdir edildiği bazı hadisler yer almaktadır.¹⁰⁷ “Kişiyi Allah'ı zikirten, ilim ve Kur'an'dan alıkoyacak kadar şiirin insana hâkim olmasının hoş görülmemesi” başlıklı babda ise kişinin içinin irinle dolu olmasının, şiirle dolu olmasından daha iyi olduğunu belirten bir hadis¹⁰⁸ bulunmaktadır.

- Allah Rasûlü'nün kibleye dönerek/dönmeyerek dua edişini içeren hadisleri¹⁰⁹ “Kibleye dönmeyerek dua etme” ve “Kibleye dönerek dua etme” başlıkları altında vererek her iki hâlin de caiz olduğuna işaret etmiştir.

- Rasûlullah'ın içki içen ve bu sebeple cezalandırılan bir kişiye lanet edilmesini istemediği nakledilmiştir.¹¹⁰ Diğer bir hadiste ise O'nun genel olarak hırsıza lanet ettiği bildirilmiştir.¹¹¹ Buhârî, ilk hadisi “İçki içenin lanetlenmesinin hoş görülmemesi” başlığı altında, ikinci hadisi ise “İsim verilmeden hırsıza lanet edilmesi” başlığı altında sevk etmiştir. Böylece muayyen bir kişiye lanet edilmemesi gerektiği, ancak böyle bir suç işleyen kişilere isim vermeden lanet etmenin cevazı bu bab başlıklarından anlaşılakta ve hadisler telif edilmektedir.

- Bir hadiste, kıyamette Hz. Peygamber'in “Onlar benim ashabım!” demesine rağmen bazı insanların havzdan uzaklaştırılacağı bildirilmektedir.¹¹² Öte yandan, başka bir hadiste en hayırlı insanların Hz. Peygamber dönemindeki insanlar olduğu belirtilmektedir.¹¹³ Buhârî ilk hadisin ardından yaptığı bir nakilde havzdan kovulanların Hz. Ebû Bekir'in hilafeti zamanında dinden dönenler ve kendileriyle savaşılanlar olduklarını bildirir. Böylece hadiste “ashabım” olarak nitelenen

¹⁰⁵ Buhârî, Edeb, 77, hadis no: 6117-18.

¹⁰⁶ Buhârî, Edeb, 78, hadis no: 6121.

¹⁰⁷ Buhârî, Edeb, 90, hadis no: 6145-49.

¹⁰⁸ Buhârî, Edeb, 92, hadis no: 6154.

¹⁰⁹ Buhârî, Deavât, 24, hadis no: 6342; 25, hadis no: 6343.

¹¹⁰ Buhârî, Hudûd, 5, hadis no: 6780.

¹¹¹ Buhârî, Hudûd, 7, hadis no: 6783.

¹¹² Buhârî, Ehâdisu'l-enbiyâ, 48, hadis no: 3447.

¹¹³ Buhârî, Rikâk, 7, hadis no: 6428.

insanların sonradan dinden döndükleri için sahâbeden sayılmayacakları ve bu iki hadisin çelişki arz etmediği anlaşılmaktadır.

- Buhârî, Rasûlullah'ın abdest uzuvlarını birer, ikişer ve üçer kez yıkayarak abdest aldığı dair üç hadisi peşpeşe üç babda sevk etmiştir.¹¹⁴ Vudû' bölümünün ilk babında ise "Hz. Peygamber abdestin farzının uzuvları birer kez yıkamak olduğunu beyan etti, ikişer ve üçer kez yıkayarak da abdest aldı ancak üç kezden fazla yıkamadı." diyerek söz konusu hadisleri telif etmiştir.

- Hz. Peygamber'in yatsı namazını kılmadan önce uyumayı hoş görmediği bildirilmektedir.¹¹⁵ Diğer bazı hadislerde Hz. Peygamber'in bir gece yatsı namazını geciktirdiği için sahâbenin uyuduğu anlatılmaktadır.¹¹⁶ Buhârî iki hadisi telif için ilkinin "Yatsıdan önce uyumanın hoş karşılanmaması", diğerlerini ise "Uykusu bastırın için yatsıdan önce uyku" şeklindeki bab başlığının altında sevk etmiştir.

- Bir hadiste Hz. Peygamber'in yatsı namazını kıldıktan sonra uyumayıp sohbet etmeyi hoş görmediği bildirilmektedir.¹¹⁷ Diğer bazı hadislerde Hz. Peygamber'in bir gece yatsı namazından sonra sahâbeye hitap ettiği anlatılmaktadır.¹¹⁸ Bir diğer hadiste ise Hz. Ebû Bekir'in yatsı namazından sonra misafirleriyle yemek yediği geçmektedir.¹¹⁹ Buhârî bu hadisleri telif için ilkinin "Yatsıdan sonra sohbetin hoş karşılanmaması", ikincisini ise "Yatsıdan sonra fıkıh ve hayır konusunda sohbet", sonuncusunu ise "Aile ve misafirle gece sohbeti" manasındaki bab başlığının altında sevk etmiştir. Böylece geçerli sebeplerin varlığı halinde yatsıdan sonra sohbet edilebileceğini, söz konusu hadislerin bu bakımdan çelişki içermediğini göstermiştir.

- Bir hadiste Hz. Peygamber'in cemaatle namaza gelmeme konusunda ağır bir tehditte bulunduğu, böyle insanların evlerini yakmayı içinden geçirdiği bildirilmektedir.¹²⁰ Diğer bazı hadislerde ise cemaatle namazın tek kılınan namazdan daha faziletli olduğu anlatılmaktadır.¹²¹ Buhârî ilkinin "Cemaatle namazın vücûbu", diğerlerini ise "Cemaatle namazın fazileti" manasındaki bab başlığının altında sevk etmiştir. Böylece cemaatle namazın sadece faziletli olmakla kalmayıp aynı zamanda mezkûr hadise göre zorunlu olduğuna da dikkat çekmiştir.

- Bir hadiste, namazda sağa sola bakmanın doğru olmadığı bildirilmektedir.¹²² Diğer bazı hadislerde ise Hz. Peygamber'in ve ashâbın bazı hallerde namaz esnasında bakışlarını kibleden ayırdıkları anlatılmaktadır.¹²³ Buhârî bu haberleri uzlaştırmak için ilkinin "Namazda sağa sola bakma",

¹¹⁴ Buhârî, Vudû', 22, 23, 24.

¹¹⁵ Buhârî, Mevâkîtu's-salât, 23, hadis no: 568.

¹¹⁶ Buhârî, Mevâkîtu's-salât, 24, hadis no: 569-70.

¹¹⁷ Buhârî, Mevâkîtu's-salât, 39, hadis no: 599.

¹¹⁸ Buhârî, Mevâkîtu's-salât, 40, hadis no: 600-1.

¹¹⁹ Buhârî, Mevâkîtu's-salât, 41, hadis no: 602.

¹²⁰ Buhârî, Ezan, 29, hadis no: 644.

¹²¹ Buhârî, Ezan, 30, hadis no: 645-7.

¹²² Buhârî, Ezan, 93, hadis no: 751.

¹²³ Buhârî, Ezan, 94, hadis no: 753-4.

ikincisini ise “Bir hâdis meydana gelir veya bir şey/kible tarafında tükürük görürse bakışını kiblede ayırır mı?” şeklindeki bab başlığının altında sevk etmiştir.

- Bir hadiste, Rasûlullah'ın (s.a.v.) namazda selam verdikten sonra yerinde bir müddet beklediği bildirilmektedir.¹²⁴ Diğer bir hadiste ise Hz. Peygamber'in selamdan sonra hızlıca kalktığı ve evine gittiği anlatılmaktadır.¹²⁵ Buhârî bu hadisleri telif için ilkini “İmamın namazdan sonra yerinde beklemesi”, ikincisini ise “İnsanlarla namaz kılan, sonra bir işini hatırlayıp insanların omuzları üzerinden giden kimse” şeklindeki bab başlığının altında sevk etmiştir.

- “Vitr namazının saatleri” başlıklı bir babda ta'lik yoluyla Hz. Peygamber'in Ebû Hüreyre'ye uyumadan önce vitri tavsiye ettiğine dair bir hadis yer almaktadır. Babdaki senedli bir hadiste ise Rasûlullah'ın gecenin tüm vakitlerinde vitir kıldığı, son zamanlarında bu namazı seher vakti kıldığı bildirilmiştir.¹²⁶ Kişinin gece kalkabilme durumuna göre vitir namazının vaktinde esneklik olduğunu, dolayısıyla iki hadisin de geçerli olduğunu belirtmek üzere Buhârî bab başlığını bu şekilde düzenlemiş ve her iki haberi aynı babda sevk etmiştir.

- Sadakanın ancak kişiyi sıkıntıya sokmayacak şekilde verilmesi gerektiği anlatan bazı hadislerin bulunduğu bir babın tercemesinde Buhârî, kişinin kendisi muhtaç ise yahut üzerinde borç varsa sadaka vermemesi gerektiğini izah eder. Ancak kişi sabırlı ve diğerkâm ise, Hz. Ebû Bekir'in malını sadaka vermesi ya da Ensâr'ın muhacirlere yardımını gibi, sadakada ileri gidebilir.¹²⁷ Böylece Buhârî söz konusu hadisin istisnası olarak bazı özel durumlara işaret etmiş, ancak hadisin bu konuda genel kuralı belirlediğini ifade etmiştir.

- Buhârî sahur yapmaya teşvik eden bir hadisin¹²⁸ bulunduğu babın başlığını “Zorunlu olmamakla beraber sahurun bereketi” şeklinde düzenlemiştir. Tercemede ise Hz. Peygamber'in ve ashâbının sahur zikretmeksizin vısal (peşpeşe) orucu tuttuklarını kaydetmiştir. Görüldüğü üzere, bab başlığı iki haberi telif etmektedir.

- Bir haberde İbn Ömer Hz. Peygamber'in duhâ namazı kılmadığını zannettiğini belirtmektedir.¹²⁹ Başka bir haberde ise Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in kendisine duhâ namazı kılmasını tavsiye ettiğini ifade eder.¹³⁰ Buhârî ilk haberi “Seferde duhâ namazı”, diğer haberi ise “İkamet edilen yerde duhâ namazı” başlıkları altında sevk ederek bu haberlerin farklı durumlarla alakalı olduğuna işaret etmiş ve böylece onları telif etmiştir.

¹²⁴ Buhârî, Ezan, 157, hadis no: 849.

¹²⁵ Buhârî, Ezan, 158, hadis no: 851.

¹²⁶ Buhârî, Vitr, 2, hadis no: 995.

¹²⁷ Buhârî, Zekat, 18.

¹²⁸ Buhârî, Savm, 20, hadis no: 1923.

¹²⁹ Buhârî, Teheccüd, 31, hadis no: 1175.

¹³⁰ Buhârî, Teheccüd, 33, hadis no: 1178.

- “Şehit için namaz” başlıklı bir babda Uhud şehitleri için cenaze namazı kılınmadığına dair bir hadis ile onlar için sekiz sene sonra namaz kılındığına dair başka bir hadis yer almaktadır.¹³¹ Şehitler için cenaze namazı kılınmasının hükmü âlimler arasında ihtilafı bir konudur.¹³² Buhârî bu hususta belli bir tercih yapmamış, iki hadisi açık bir şekilde telif de etmemiştir. İki hadis arasındaki görünür çelişkiye rağmen ikisini aynı babda sevkinden, ikisini de sahih gördüğü ancak âlimlerin ihtilafı sebebiyle kendisinin bu konuda tevakkuf ettiği anlaşılmaktadır.

- Buhârî, bir babda mut’a nikâhının cevazına ve tahrîmine işaret eden hadisleri bir arada vermiştir.¹³³ Ancak bab başlığını “*Rasûlullah’ın (s.a.v.) son olarak mut’a nikâhını yasaklaması*” şeklinde düzenlemiş, ayrıca babın sonunda “Ali bunun (bu nikâh türünün) mensûh olduğunu Hz. Peygamber’den açıklamıştır.” diyerek de çelişen hadisler arasında nesh ilişkisi olduğuna dikkat çekmiştir.

- Buhârî iki farklı yerde Bilal’in (r.a.) Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Kâbe’de namaz kıldığını, Fadl’in ise kılmadığını naklettiğini; ancak insanların Bilal’in sözünü kabul ettiklerini belirtir/nakleder.¹³⁴ İbn Hacer, Buhârî’nin bununla müspet hadisin menfî olana tercih edileceğine işaret ettiğini kaydeder.¹³⁵ Buhârî, aynı yerde müfessir hadisin ise müphem olana tercih edileceğini belirtmiştir.¹³⁶ İbn Hacer bunu da hâs hadisin âmm hadise tercih edilmesi olarak açıklar.¹³⁷ Yine İbn Hacer, Berîre’nin kocasının hür/köle oluşuyla ilgili farklı bilgi veren iki hadisin¹³⁸ değerlendirilmesinde râvînin hâdiseyi müşâhede etmesinin Buhârî’nin tercihiinde etkili olduğunu ifade etmiştir.¹³⁹ Yukarıda geçen uyulğun avret olmasıyla ilgili hadiste de ihtiyatın Buhârî’nin hadisleri değerlendirilmesinde etkili olduğu görülmüştü. Görüldüğü üzere, bu tercih sebepleri (**müspet olma, müfessir olma, müşâhedeyle dayanma, ihtiyata uygun olma**) tamamen metinle alakalıdır. Makalemizin hacmi sebebiyle muhtelifu’l-hadis konusunda daha fazla örneğe yer veremiyoruz.¹⁴⁰

2.2. Hadislerin Sahih Hadislere ve Diğer Bazı Kıstaslara Arzı

Hadislerin sahih hadislere arzı metni tenkidin bir yoludur.¹⁴¹ Buhârî bu bölümde örnekleri görüleceği üzere, *Sahih*’inde bir hadisi ilgili sahih hadislerle mukayese ederek metni muvâfık olanı

¹³¹ Buhârî, Cenâiz, 72, hadis no: 1343-4.

¹³² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3/209-11.

¹³³ Buhârî, Nikâh, 31, hadis no: 5115-9

¹³⁴ Buhârî, Zekât, 55’de kendi sözü olarak, Buhârî, Şehâdât, 4’de ise Humeydî’nin sözü olarak.

¹³⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3/350.

¹³⁶ Buhârî, Zekât, 55.

¹³⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3/349.

¹³⁸ Buhârî, Ferâiz, 19, 20, hadis no: 6751, 6754.

¹³⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 12/40.

¹⁴⁰ Başka bazı örnekler için bk. Buhârî, Cum’a, 12; İmân, 36; Vudû’, 13; Gusl, 28-29; Savm, 22, 32; Ferâiz, 22.

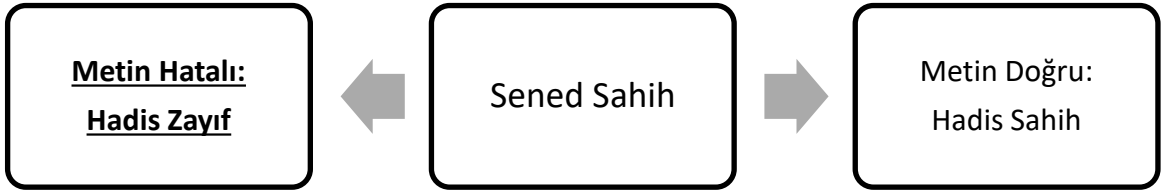
¹⁴¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Nevzat Aydın, *Hadisin Tespit ve Tenkidinde Sünnete Arz’ın Fonksiyonu* (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

senedi zayıf da olsa sahih saymış, metni muhalif olanı ise senedi sahih de olsa zayıf saymıştır. Böylece o, zayıf bir râvînin metninde isabet ettiği hadisi intikâ etmiş, sika bir râvînin metninde hata yaptığı bir hadisteki hataya da işaret etmiştir. Anlaşıldığı üzere, bu yaklaşım sened tenkidinden farklı neticeler veren ve metni esas alan bir yaklaşımdır. Bununla Buhârî'nin sened tenkidi yapmadığını değil, senedle metni birlikte değerlendirdiğini ve hadisin sıhhatini tespitinde sadece seneddeki râvîlerin genel olarak adalet ve zabtını değil, bu râvîlerin eldeki muayyen hadisin metninde isabet edip etmediklerini ölçü aldığını ifade ediyoruz. Aşağıdaki şema bu durumu izah etmektedir. Burada söz konusu olan zayıflık ağır olmayan ve takviye ile sıhhati yükselebilecek bir zayıflıktır. Bu bölümde metnin tenkidinde sahih hadislere arzın yanında sahâbe söz ve uygulamasına, icmâya, coğrafi bilgiye, tarihî bilgiye, amele ve kelamın siyakına uygunluğun dikkate alındığı bazı örnekleri de inceleyeceğiz.

Şema 1: Sened zayıfken metnin durumuna göre hadisin sıhhati

Şema 2: Sened sahihken metnin durumuna göre hadisin sıhhati

2.2.1. Senedi Zayıf da Olsa Metni Sahih Hadisler: Buhârî'nin Zayıf Râvînin İsabet Ettiği veya Amel Karinesiyle Desteklenen Hadisleri İntikâsı

Buhârî, zayıf kabul edilen bazı râvîlerin metinlerinde isabet ettikleri, yani sika râvîlere muvafakat ettikleri hadisleri seçerek çeşitli sebeplerle¹⁴² bunlara *Sahîh*'inde yer vermiştir. Dolayısıyla Buhârî, zayıf da olsa râvîlerin isabet edebileceğini hesaba katmış, bir hadisin tariklerinin tümüne bakarak zayıf râvîlerin mutâbaat edilen hadislerini eserine almıştır. İbn Hacer (ö. 852/1449) bu hususta, Buhârî'nin *Sahîh*'indeki şartının râvîlerin itkân ehli olması olduğunu, ancak râvîde kusur

¹⁴² İbn Salâh, Müslim'in *Sahîh*'ine neden zayıf râvîlerin hadislerinden sahih olanları seçerek aldığı şu dört sebebe dayandırmıştır: Râvî Müslim nezdinde zayıf değildir; hadis mutâbaat veya şahid olarak alınmıştır; hadis râvînin zayıf sayılmasından önce (ör. ihtilatından önce) alınmıştır; hadis bu râvînin tarihiyle daha âli bir senede sahiptir, bk. Ebû Amr Osmân b. Salâhiddîn İbnü's-Salâh Şehrezûrî, *Siyânetu Sahîhi Müslim mine'l-ihlali ve'l-galat ve himâyetuhû mine'l-iskati ve's-sakat*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1408), 96-100. Kâfi, Buhârî'nin de aynı sebeplerle intikâ yaptığını belirtir. Bk. Kâfi, *Menhecû'l-İmâmî'l-Buhârî fî tashîhi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ*, 107-8. Zaten hadisin sıhhatinde esas olan râvî sika olsun olmasın hadiste isabet etmesidir, yoksa sadece sika olması değildir. Nitekim şaz ve illetli olmama şartları bu hususu temin etmek içindir. İbn Hacer'in bir sonraki dipnotta verilen genişletilmiş sahih hadis tarifi bu noktada önemlidir.

bulunsa da naklettiği haberde kendi gibi başka bir râvî muvafakat ederse bu kusurun telafi olacağı ve haberin Buhârî'nin şartına göre sahih sayılacağını belirtmiştir.¹⁴³ İbn Hacer ayrıca Buhârî'nin zabt kusuru, vehm gibi sebeplerle tenkit edilen râvîlerin hadislerinden sadece mutâbaat edilenleri seçerek aldığını kaydetmiştir.¹⁴⁴ Buhârî'nin bu intikâ metoduna pek çok araştırmada dikkat çekilmiştir.¹⁴⁵

- Mesela, Muhammed b. Abdurrahman et-Tafâvî isimli râvînin güvenilirliği üst seviyede değildir.¹⁴⁶ Bununla beraber *Sahîh*'te bu râvînin naklettiği üç hadis bulunmaktadır. Bu hadislerden birisinde Hz. Peygamber İslam'a yeni giren bir kavmin besmele çekilerek kesilip kesilmediği bilinmeyen etlerinin besmele çekilerek yenilebileceğini bildirmiştir. Mezkûr râvî tarafından aktarılan rivayet *Büyû'* bölümünde geçmekte,¹⁴⁷ bu rivayetin bir mütâbi' *Tevhîd* bölümünde,¹⁴⁸ bir diğeri ise *Zebâih ve Sayd* bölümünde yer almaktadır.¹⁴⁹ Bu mütâbi'ler ile takviye edilen hadis senedindeki zayıf râvîye rağmen metni sikaların metnine muvâfık, dolayısıyla sahih olduğu için Buhârî tarafından sahih görülmüştür.¹⁵⁰

Benzer râvîleri ve rivayetlerini tek tek incelemek yerine bu konuda yapılmış bazı araştırmaların bulgularına kısaca işaret etmek daha faydalı olacaktır. Buhârî'nin intikâ metodunu araştıran Alkan, bazı hocalarından aldığı rivayetleri sorunlu görülen râvîlerden İshâk b. Râşid, Hişâm b. Hasân, Selâm b. Ebî Mutî; bazı beldelerden aldığı rivayetleri sorunlu görülen râvîlerden Ma'mer b. Râşid, Yahya b. Abdullah b. Bukeyr; bazı durumlarda zabtı sorunlu görülen râvîlerden İsmail b. Ebî Üveys; ihtilat yaşayan veya hatası çok olan râvîlerden Abdurrezzâk b. Hemmâm, Abdulmelik b. Umeyr el-Kûfî ve

¹⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/635. İbn Hacer bir başka eserinde sahih hadisin tarifini bu hususu yansıtabilecek şekilde genişletmiştir: "Sahih hadis, adil ve zabtı tam, **yahut zabtı eksik olsa da bu eksiklik başka bir yoldan telafi edilen** (أو القاصر عنه إذا اعتضد)، râvîlerin muttasıl bir isnadla naklettikleri ve şaz ve muallel olmayan hadistir." bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer Askalânî, *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah*, thk. Rebi' b. Hadi Umeyr (Riyad: Dârü'r-Raye, 1988), 1/417.

¹⁴⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî li-mukaddimeti Fethi'l-bârî*, 2/502.

¹⁴⁵ Kâfi, *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi tashîhi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ*; Alkan, *Menheciyyetu'l-İntikâ inde'l-İmâmi'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*; Mâhir b. Yasin el-Fahl, "Tebâyün menheci'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fi't-tashîh ve't-ta'lîl", *Mecelletü'l-hikme*, 36 (2008), 94-95; Mustafa Taş, "Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvîlere Karşı Buhârî'nin Metodu", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 2/2 (2016), 11-31; Mehmet Eren, "Buhârî'nin Telif Metodu ve Sahîh'in Özellikleri", *İslâmî İlim Geleneğinde İmam Buhârî Hayatı ve Eserleri*, ed. Ömer Faruk Akpınar (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 128-9; Halil İbrahim Kutlay, "Buhârî'nin Sahîh'inde Hadis Râvîleri için Uyguladığı İntikâ/Seçicilik Metodu", *Sahîh-i Buhârî Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, ed. Serdar Demirel vd. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020), 1/13-44; Abdulcevvad Hammam, "Menheciyye intikâi'l-Buhârî an şuyûhihi'l-mütekellemin", *Sahîh-i Buhârî Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, ed. Serdar Demirel vd. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020), 3/43-66; Köktaş, *Fethu'l-Bari ve Umdetü'l-Kari'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, 111.

¹⁴⁶ Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalani, *Takribü't-Tehzib*, thk. Muhammed Avvame (Haleb: Dârü'r-Reşid, 1988/1408), 493.

¹⁴⁷ Buhârî, *Büyû'*, 5, hadis no: 2057.

¹⁴⁸ Buhârî, *Tevhîd*, 13, hadis no: 7398.

¹⁴⁹ Buhârî, *Zebâih ve Sayd*, 21, hadis no: 5507.

¹⁵⁰ Mezkûr râvî ve diğeri bir zayıf râvînin *Sahîh*'te geçen hadislerinin geniş bir tahlili için bk. Kâfi, *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi tashîhi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ*, 149-158.

Fuleyh b. Süleymân gibi şahısların *Sahîh*'teki hadislerine mutâbaat edildiğini göstermiştir.¹⁵¹ Buhârî'nin yaptığı intikâ çeşitlerini ele alan Kutlay, bunlar arasında “Buhârî'nin hadislerini hocalarının sahih hadisleri arasından seçmesi, sika mütâbi olan ya da makrûn bi-gayrihi olan râvîlerin hadislerini seçmesi, hakkında mukayyed cerh bulunan sika râvîlerin veya hakkında mukayyed ta'dil bulunan zayıf râvîlerin hadisleri arasından seçerek rivayet etmesi”ni on bir örnek râvînin rivayetleri üzerinden incelemiştir.¹⁵² Eren, Buhârî'nin, tenkit edilen hocalarıyla uzun süre görüştüğünü ve onların rivayetlerinden sahih olanla olmayanı ayırarak eserine aldığını ifade eder.¹⁵³ Köktaş da haklarında eleştiri bulunan Bîşr b. Serî ve Abdulmelik b. Sabbâh isimli râvîlerin *Sahîh*'teki hadislerine mutâbaat edildiğini gösterir.¹⁵⁴ Yukarıda alıntılıdığımız üzere, İbn Hacer *Sahîh*'te zabt kusuru sebebiyle cerh edilen râvîlerin rivayetlerinin mütâbi'lerinin olduğunu belirtmiş ve bu râvîleri tek tek ele aldığı geniş bir bölümde hadislerinin mutâbaat durumunu izah etmiştir.¹⁵⁵ Dolayısıyla, senedi zayıf da olsa metni sahih hadisler başlığıyla alakalı olarak Buhârî'nin, metnini olumlu mânada tenkit ederek rivayetlerini intikâ ettiği ve İbn Hacer'in tafsilatlı bir şekilde mutâbaat durumlarını izah ettiği tüm bu örnekler bu kapsam dâhilindedir ve büyük bir yekün tutmaktadır.

- Senedi zayıf da olsa metnin sahih oluşuna, metnin mutâbaat edilmesi işaret ettiği gibi metinle amel edilmesi de işaret edebilir.¹⁵⁶ Buhârî'nin senedi yönüyle zayıf olan bir hadisle, amel edilmesi sebebiyle ihticac ettiğine dair bir örnek, bab başlığı olarak mirasın vasiyet ve borçtan sonra verilmesini belirten Nisâ sûresi 11. âyetin bu kısmını kullandığı bir tercemede yer almaktadır.¹⁵⁷ Burada, Hz. Peygamber'in vasiyetten önce borcun ödenmesi gerektiğini bildiren bir hadis temrîz sigasıyla nakledilmiştir. İbn Hacer bu hadisin Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel tarafından rivayet edildiğini, ancak isnadının zayıf olduğunu ve Tirmizî'nin ehl-i ilmin bu hadisle amel ettiğini belirttiğini kaydeder. İbn Hacer ayrıca, Buhârî'nin bu hadisin gereğiyle amel hususunda ittifak olması sebebiyle bu hadise itimad ettiğini, yoksa zayıf bir hadisle ihticac etmeyeceğini ifade eder. Yine, İbn Hacer âlimlerin istisnâî bir durum haricinde borcun vasiyetten önce ödenmesi hususunda ihtilaf etmediklerini bildirir.¹⁵⁸ Bu örnekte hadisle amel yanında âlimlerin ittifakının da ayrıca etkili olduğu değerlendirilebilir. Dikkat çeken bir diğer husus, Buhârî'nin tercemenin hemen devamında “*Allah size,*

¹⁵¹ Alkan, *Menheciiyetu'l-İntikâ inde'l-İmâmî'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*, 175-186.

¹⁵² Kutlay, “Buhârî'nin Sahîh'inde Hadis Râvîleri için Uyguladığı İntikâ/Seçicilik Metodu”, 21-33.

¹⁵³ Eren, “Buhârî'nin Telif Metodu ve Sahîh'in Özellikleri”, 128.

¹⁵⁴ Köktaş, *Fethu'l-Bari ve Umdetü'l-Kari'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, 111.

¹⁵⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî li-mukaddimeti Fethi'l-bârî*, 2/343-482.

¹⁵⁶ Bu konuda geniş bilgi için bk. Bekir Özüdoğru, *Rivayetlerin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespitinde amel olgusu* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018); Yusuf Acar, “Zayıf Hadisin Amel Karinesiyle Desteklenmesi ve Tirmizî'nin Süneni”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2014), 41-69.

¹⁵⁷ Buhârî, *Vasâyâ*, 9. Bu örneğe Köktaş da dikkat çekmiştir. bk. Köktaş, *Fethu'l-Bari ve Umdetü'l-Kari'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, 110-1.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/377-8.

*emanetleri mutlaka ehline vermenizi... emreder.*¹⁵⁹ âyetini sevk etmesi ve “Emaneti eda etmek, nafile olarak vasiyette bulunmaktan daha önceliklidir.” demesidir. Buradan mezkûr zayıf hadisle ihticac edilmesinde hadisin bu âyete uygunluğunun da bir diğer âmil olduğu anlaşılmaktadır.

- Hadisin amel karinesiyle desteklendiği bir diğer örnek velânın satışının ve hibesinin yasaklandığını bildiren hadistir.¹⁶⁰ Tirmizî hadisin devamında ehl-i ilmin bu hadisle amel ettiğini belirtir. Ahmed b. Hanbel ise Abdullah b. Dinar’ın rivayetinde teferrüd etmesi sebebiyle bu hadisi eleştirmiştir.¹⁶¹ Görüldüğü üzere, Ahmed’in teferrüd sebebiyle zayıf bulunduğu hadisin metniyle amel edildiği için hadis Buhârî tarafından *Sahîh*’ine mevsûl olarak alınmıştır.¹⁶²

- Buhârî’nin, kendi şartını taşımayan bir hadisi senediyle vermese de bab başlığında kullanması da hadisin metnini doğru gördüğüne işaret edebilir. Örneğin, İbn Hacer’e göre Buhârî, senedindeki bazı kusurlar sebebiyle şartına uymasa da “*Din nasihattir.*” hadisini bab başlığı yapmasıyla¹⁶³ bu hadisin salâhiyetine işaret etmektedir.¹⁶⁴ Diğer bir ifadeyle, hadisin senedi sorunlu olsa da metni sahih ise bab başlığında kullanılabilir.¹⁶⁵

- Amel karînesi ve icmâ ile metnin sıhhatinin desteklenmesine son bir örnek olarak Buhârî’nin bab başlığı olarak kullandığı “*Vârise vasiyet yoktur*” hadisini verebiliriz.¹⁶⁶ İsnadı problemlili görülen bu hadis, kendisiyle amel edildiği ve icmâ ile desteklendiği gerekçeleriyle sahih sayılmıştır.¹⁶⁷ Buhârî, isnadı kendi şartına uymasa da metni sahih görülen bu hadise bab başlığında yer vermiştir.

2.2.2. Senedi Zayıf, Metni de Zayıf Hadislerin Zayıf Sayılması: Tercih

Buhârî senedi zayıf, metni de o konudaki sahih hadislere muhalif olan bazı hadislerin zayıflığına işaret etmiştir. Burada önemli olan nokta bu hadislerin zayıf sayılmasının sadece sened sebebiyle değil, metindeki muhalefet sebebiyle de olduğudur. Zira eğer metin isabetli olsa bir önceki başlıkta görüldüğü üzere hadis zayıf sayılmayacak, aksine takviye sebebiyle sahih sayılacaktır.

- Buhârî “*İmamın namazdan sonra yerinde beklemesi*” başlığının altında ta’lik yoluyla İbn Ömer’in farz namazı kıldığı yerde nafile namazı da kıldığını nakletmiştir. Bu haberin ardından Buhârî, Ebû

¹⁵⁹ en-Nisâ 4/58.

¹⁶⁰ Buhârî, Itk, 10, hadis no: 2535; Tirmizî, Büyü, 20, hadis no: 1236.

¹⁶¹ Ebü’l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizi*, thk. Nureddin İtr (Riyad: Dârü’l-Atâ, 1421), 2/629.

¹⁶² Bu örneğin geniş biçimde tahlili için bk. Kâfi, *Menhecü’l-İmâmi’l-Buhârî fî tashîhi’l-ehâdis ve ta’lîhâ*, 239-244.

¹⁶³ Buhârî, İmân, 42.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/137-8.

¹⁶⁵ Sahîh’te bab başlıklarındaki hadisler hakkında geniş bilgi için bk. Osman Aydın, *Sahîh-i Buhârî’nin Bâb Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-İ Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

¹⁶⁶ Buhârî, Vasâyâ, 6.

¹⁶⁷ Bu konuda oldukça geniş bir inceleme için bk. Özüdoğru, *Rivâyetlerin Hz. Peygamber’e Aidiyetini Tespitte Amel Olgusu*, 194-205.

Hüreyre'den merfu olarak “İmam (farz namazı) kıldığı yerde naf ile kılmaz.” şeklinde bir hadisin aktarıldığını, ancak bu hadisin sahih olmadığını kaydetmiştir. Babdaki iki hadiste de Hz. Peygamber'in farz namazdan sonra yerinde bir müddet beklediği anlatılmaktadır.¹⁶⁸ Ebû Hüreyre'nin hadisi sened yönünden zayıf olmakla¹⁶⁹ beraber metni de bu babdaki haberlere muvafık olmadığı için Buhârî tarafından zayıf görülmüştür.

- Abdullah b. Amr'ın naklettiği bir hadise göre Hz. Peygamber ganimet malından çalan Kirkire isimli bir kişinin cehenneme gideceğini bildirmiştir, ancak çalınan malın yakılması hususunda bir bilgi bu hadiste yer almamaktadır.¹⁷⁰ Babın tercemesinde Buhârî bu hadise işaret ederek Abdullah b. Amr'ın, Hz. Peygamber'in çalınan ganimet malını yaktığı yönünde bir bilgi nakletmediğini ve bunun daha doğru olduğunu kaydeder. İbn Hacer, Buhârî'nin bu sözüyle Ebû Dâvûd'un Abdullah b. Amr'ın kanalıyla naklettiği ve çalınan ganimet malının yakılmasının emredildiği hadisin zayıf olduğuna işaret ettiğini ve bu hadisin senedindeki bir râvînin zayıf olduğunu belirtir.¹⁷¹ Anlaşıldığı üzere, Ebû Dâvûd'un naklettiği hadisin senedi zayıf olmakla beraber metni de Buhârî'nin naklettiği hadisin metnine muvafık olmadığı için Buhârî tarafından zayıf görülmüştür.

- Buhârî Rasûlullah'ın hanımlarından ayrı bir odada bir ay ayrı kalmasını anlatan bir hadisi¹⁷² aktarır. Bir sonraki babın tercemesinde ise temrîz sigasıyla başka bir hadise işaret eder. Bu hadise göre Hz. Peygamber kadınlarla ayrı kalınacaksa bunun evde olması, ev dışında ayrı kalınmaması gerektiğini bildirmektedir. Ancak görüldüğü üzere bahsi geçen iki haber birbiriyle çelişmektedir. Buhârî ikinci haberin ardından ilk haberin daha doğru olduğunu belirtir. Bu örnekte de Buhârî metinleri uyuşmayan hadislerden senedi daha sağlam olan hadisi tercih etmektedir.¹⁷³ Bu konuda başka örneklerin izahına makalenin hacmi sebebiyle yer veremiyoruz.¹⁷⁴

2.2.3. Senedi Sahih, Metni Zayıf Hadislerin Zayıf Sayılması: Buhârî'nin İletli Hadise İşareti

Buhârî sika râvîlerin de hata edebileceğini hesaba katarak bu hataları kaydetmiştir. Bu başlıkta incelediğimiz örneklerde Buhârî'nin bir hadisin senedinin sıhhatine rağmen metindeki hataları tespit ettiğine dikkat çekmek istiyoruz.

¹⁶⁸ Buhârî, Ezan, 157, hadis no: 849-50.

¹⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/335.

¹⁷⁰ Buhârî, Cihad ve Siyer, 190, hadis no: 3074.

¹⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/187.

¹⁷² Buhârî, Nikah, 91, hadis no: 5201.

¹⁷³ İbn Hacer, Buhârî'nin sıhhat değerlendirmesinin doğru olduğunu, ancak iki hadisin telifinin de mümkün olduğunu belirtir. bk. *Fethu'l-bârî*, 9/301.

¹⁷⁴ Diğ er bazı misaller için bk. Buhârî, Savm, 22, 32; Hibe, 25; Ferâiz, 19, 20, 22; Salat, 12; Hudud, 39. Bu örneklerin bir kısmı hakkında daha geniş bilgi için bk. Bünyamin Erul, “Buhârî'nin Sahîh'inde İsnada Dair Yaptığı Değ erlendirmeler”, *Sahîh-i Buhârî Geleneksel ve Çağ daş Yaklaşımlar*, ed. Serdar Demirel vd. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020), 1/61-92.

- Bir hadiste Rasûlullah namazı doğru kılmayan bir şahsa namazın kılınışını anlatırken ikinci secdeden kalkarken ayağa kalkmadan önce bir istirahat oturuşu yapmasını ister.¹⁷⁵ Buhârî hadisin hemen ardından ta'lik yoluyla, başka bir râvînin hadisin bu kısmını farklı anlattığına, bir istirahat oturuşuna değinmediğine dikkat çeker.¹⁷⁶ İbn Hacer, Buhârî'nin bu suretle râvînin vehmine ve rivayetine muhalefet edildiğine işaret ettiğini ve tercihinin metnin sonunda muallak olarak verdiği rivayet yönünde kullandığını kaydeder.¹⁷⁷ Bu örnekte konumuz açısından önemli olan nokta vehme düşen Abdullah b. Nümeyr (öl. 199/815) isimli râvînin sika olarak bilinmesidir.¹⁷⁸ Dolayısıyla, Buhârî sened sahih olsa da metni hatadan dolayı tenkid etmiş, hatalı kısmın doğrusuna hemen hadisin devamında işaret etmiştir.

- Bir hadiste Hz. Ebû Bekir dinden dönen Arapların Hz. Peygamber'e verdikleri bir ipi (عَقَالًا) dâhi kendisine vermezlerse onlarla savaşaacağını söyler.¹⁷⁹ Hadisin devamında Buhârî hadisin tam mütâbî olan iki rivayette ip yerine dişi oğlak (عَقْلًا) kelimesinin geçtiğini ve bunun daha doğru olduğunu kaydeder. Buna göre, senedde Buhârî'nin hocası olarak yer alan ve güvenilir bir râvî olan Kuteybe b. Saîd'in¹⁸⁰ (öl. 240/855) bu rivayeti, metinde diğer râvîlere muhalefet söz konusu olduğu için hatalı görülmüştür.

- Bir hadiste Hz. Peygamber'in Mekke'de beddua ettiği ve daha sonra Bedir savaşında öldürülen müşrikler arasında, Übey b. Halef'in ismi geçmektedir.¹⁸¹ Hadisin ardından Buhârî hadisin diğer bir rivayetinde Übey yerine Ümeyye b. Halef'in isminin geçtiğini ve doğrusunun Ümeyye olduğunu belirtir. İbn Hacer, megâzî âlimlerine göre Bedir'de Ümeyye'nin, Uhud'da ise kardeşi Übey'in öldürüldüğünü kaydeder.¹⁸² İbn Hacer ayrıca, Buhârî'ye göre hatanın seneddeki Ebû İshâk es-Sebîî'den (öl. 129/747) kaynaklandığını, onun bir defasında Übey, diğer bir defa ise Ümeyye diyerek rivayet ettiğini belirtir.¹⁸³ Görüldüğü üzere, Buhârî sika olmasına rağmen¹⁸⁴ Ebû İshâk es-Sebîî'nin hadisin metninde yaptığı hatayı bu konuda doğruluğu daha kuvvetli olan tarihî bilgi ışığında düzeltmiştir.

- Bir hadiste "Hâc" (حَاج) denilen bir yer ismi geçmektedir.¹⁸⁵ Hadisin devamında Buhârî bu yerin doğru isminin "Hâh" (حَاح) olduğunu, seneddeki Ebû Avâne'nin (öl. 176/793) tashîf yaptığını belirtir.

¹⁷⁵ Buhârî, İsti'zân, 18, hadis no: 6251.

¹⁷⁶ Buhârî bu haberi senediyle *Eymân ve Nüzûr* bölümünde 15. babda vermiştir (hadis no: 6667).

¹⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/37; 2/279.

¹⁷⁸ Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalani, *Takribü't-Tehzib*, thk. Muhammed Avvame (Haleb: Dârü'r-Reşid, 1988/1408), 327.

¹⁷⁹ Buhârî, İ'tisâm bi'l-Kitâbi ve's-sünne, 2, hadis no: 7284-5.

¹⁸⁰ İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib*, 454.

¹⁸¹ Buhârî, Cihad ve Siyer, 98, hadis no: 2934.

¹⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/351.

¹⁸³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/107.

¹⁸⁴ İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib*, 423.

¹⁸⁵ Buhârî, İstîtabetu'l-mürteddîn, 9, hadis no: 6939.

Görüldüğü üzere Buhârî, sika olmasına rağmen¹⁸⁶ Ebû Avâne'nin hadisin metninde yaptığı hataya işaret etmektedir.

Buhârî'nin *Sahîh*'inde illetli hadislere bilinçli bir şekilde yer vermesi önemli bazı araştırmalara konu olmuştur.¹⁸⁷ Bu araştırmalarda Buhârî'nin illetli hadisleri *Sahîh*'ine neden ve nasıl aldığı ve bunlara ne şekilde işaret ettiği geniş biçimde incelenmiştir. Bu konudaki en kapsamlı çalışmalardan biri olan Sa'îd b. Abdulkâdir Başnefer'in *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fî'l-Câmi'i's-Sahîh* isimli çalışmasında *Sahîh*'de yer alan 162 illetli hadisin her biri geniş bir şekilde tahlil edilmiştir.¹⁸⁸ Bu hadislerden 106 tanesinde metindeki bir hatanın tenkide konu olduğu tespit edilmiştir. Başnefer çalışmasını Buhârî'nin illetli hadisi nasıl sevk ettiğine göre on iki bölüme ayırmıştır. Buna göre, Buhârî bu hatalara; bunları hafz ederek, hadisi ihtisar ederek, sahih metni hatalı metnin akabinde muallak olarak vererek, sahih metne tercemede işaret ederek, hatalı metni sahih metnin akabinde muallak olarak vererek veya hatalı metne o metne münasip düşmeyen bir babda, sahih metne ise daha münasip bir babda yer vererek işaret etmiştir. Buhârî bu illetli hadislere metinde doğru gördüğü ziyade ve tamamlayıcı bir bilgiyi vermek, bazı râvîlerin semânını göstermek, âlî isnada ulaşmak, hatayı beyan ve mutâbaat için yer vermiştir.¹⁸⁹ Metinde hata bulunan bu hadislerin senedlerinde Şu'be, Süfyan es-Sevrî, Süfyan b. Uyeyne, Mâlik, Ma'mer, Mücâhid gibi en güvenilir sayılan râvîlerin de bulunması¹⁹⁰ sika da olsa râvînin hatasının göz önünde bulundurulduğunu ve tespit edildiğini göstermektedir. Başnefer'in bu çalışmasından bazı örnekleri paylaşmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Belirttiğimiz üzere, Başnefer'in incelediği yüzü aşkın örnekte, sened sahih olmasına rağmen Buhârî metni çeşitli şekillerde tenkit etmektedir. Bu bilgi de *Sahîh*'teki sadece bu başlıkla alakalı metin tenkidinin kapsamı ve boyutu hakkında bir fikir vermektedir.

- Süfyan es-Sevrî'nin naklettiği bir hadiste Sa'd b. Ebû Vakkas'ın Mekke'de hastalandığı anlatılmakta, ancak bunun zamanı belirtilmemektedir.¹⁹¹ Hâlbuki Buhârî'nin bu hadisi aldığı hocasından gelen diğer tarikte bu hâdisenin Mekke'nin fethi zamanında olduğu bilgisi yer almaktadır.

¹⁸⁶ İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib*, 580.

¹⁸⁷ Mesela bk. Başnefer, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fî'l-Câmi'i's-Sahîh*; Kâfi, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî tashîhi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ*; Sâlih b. Selâme, "Esâlibü'l-Buhârî fî't-tenbîh ale'l-galat inde ihtilâfi'l-rivâyât fî's-Sahîh kemâ yerâhu İbn Teymiyye", *Sahîh-i Buhârî Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, ed. Serdar Demirel vd. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020), 3/223-262; Muhyiddin Avvâme, "Mülâhaza bahsiyye havle iştimâli'l-Câmi'i's-Sahîhi'l-Buhârî alâ i'lâl ba'zi'l-merviyât", *Sahîh-i Buhârî Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*, ed. Serdar Demirel vd. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020), 3/263-270.

¹⁸⁸ Başnefer, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fî'l-Câmi'i's-Sahîh*.

¹⁸⁹ Örnekler için bk. Başnefer, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fî'l-Câmi'i's-Sahîh*, 120, 250, 372, 380, 240, 280, 300, 372, 378, 227, 237, 241, 263, 370, 372.

¹⁹⁰ Örnekler için bk. Başnefer, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fî'l-Câmi'i's-Sahîh*, 29, 87, 108, 115, 117, 139, 293, 300, 315, 334, 343, 397, 464.

¹⁹¹ Buhârî, *Ferâid*, 6, hadis no: 6733.

Ancak mahfuz olan, bu olayın Veda Haccı zamanında gerçekleştiğidir. Anlaşıldığı üzere, Buhârî bu hadiste Süfyân'ın hatasını hafzetmiştir.¹⁹²

- Rasûlullah'ın Veda Hacc'ında yaptığı bir konuşmanın nakledildiği bir hadisin Buhârî'nin hocasının hocasının hocasından gelen diğer tüm tariklerinde bu hutbenin ardından Allah Rasûlü'nün iki koç kurban ettiği bilgisi yer almaktadır.¹⁹³ Ancak bu ziyade aslında başka bir hadisin metni olup seneddeki bir râvî iki hadisi birbirine katmıştır. Buhârî metindeki bu hatadan dolayı bu kısmı hafzetmiştir.¹⁹⁴

Başnefer'in bu çalışmasındaki örnekler oldukça dikkat çekici olmasına ve Buhârî'nin metindeki illetler konusunda yetkinliğini ortaya koymasına rağmen makalemizin hacmini artırmamak için bu kadarıyla iktifa etmek istiyoruz.

2.2.4. Metnin Tenkidinde Sahâbe Söz ve Uygulamasına, İcmâya, Coğrafi Bilgiye, Tarihî Bilgiye, Amele ve Kelamın Siyakına Uygunluğun Dikkate Alınması

Buhârî sahâbe söz ve uygulamalarına *Sahîh*'inde bolca yer vermiştir. Mesela, Rasûlullah'ın (s.a.v.) nafîle namazları ikişer rek'at olarak kıldığına dair hadisler yer verdiği bir babın tercemesinde Ammar ve Ebû Zer'in de (r.a.) böyle yaptığına dair haberlere yer vermiştir.¹⁹⁵ Aynı yerde Yahya b. Saîd'in, Medine fakîhlerinin de gündüz nafîlelerinde ikişer rek'atta selam verdiklerini bildirdiğini nakletmiştir. Benzer şekilde, hacamat yapmanın oruca etkisi konusunda da ilgili hadislerin yanında sahâbenin amelinde de işaret etmiştir.¹⁹⁶ Bu bilgiler Buhârî'nin hadis metinlerinin sıhhatini sahâbenin ve fukahânın ameli ile desteklediğini göstermektedir.¹⁹⁷

Amel karinesinin sened zayıf da olsa hadisin metnini desteklediği üç örnek (vasiyetten önce borç, velâ hakkının satışı, vârise vasiyet olmayışı) yukarıda geçmişti.¹⁹⁸ Yine, mezkûr iki örnekte (vasiyetten önce borç, vârise vasiyet olmayışı) metnin icmâya uygunluğunun metnin sıhhatini kuvvetlendirdiğinden bahsedilmişti. Bir diğer örnekte ise (Ümeyye/Übey b. Halef'in Bedir'de/Uhud'da öldürülmesi) tarihî bilgiye muhalefet sebebiyle Buhârî'nin hatalı metni tenkit ettiğini görmüştük.¹⁹⁹ Aşağıda ise icmânın, coğrafi bilginin ve hadisin metninin siyakının metnin tenkidinde etkili olduğu örneklere işaret edeceğiz.

¹⁹² Geniş bilgi için bk. Başnefer, *Menhecû'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fi'l-Câmi'i's-Sahîh*, 52-4; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/363.

¹⁹³ Buhârî, *İlim*, 9, hadis no: 67.

¹⁹⁴ Geniş bilgi için bk. Başnefer, *Menhecû'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fi'l-Câmi'i's-Sahîh*, 213-5.

¹⁹⁵ Buhârî, *Teheccüd*, 25.

¹⁹⁶ Buhârî, *Savm*, 32.

¹⁹⁷ Diğer bazı örnekler için bk. Buhârî, *Savm*, 32; *Mevâkîtu's-salat*, 32; *Cum'a*, 12; *İmân*, 20; *Şehâdât*, 8. Bu konuda geniş bilgi için bk. Hamit Sevgili, *İmâm Buhârî'nin fikh anlayışı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 112-8.

¹⁹⁸ "2.2.1. Senedi Zayıf da Olsa Metni Sahih Hadisler" başlıklı bölümde.

¹⁹⁹ "2.2.3. Senedi Sahih, Metni Zayıf Hadislerin Zayıf Sayılması" başlıklı bölümde.

- Rasûlullah zamanında mescidde köpeklerin gidip geldiğini anlatan bir hadisin²⁰⁰ bizzat Buhârî'nin hocasından gelen diğer tariklerinde köpeklerin mescidde abdest bozdukları bilgisi de yer almaktadır. Ancak Buhârî bu bilgiyi **icmâya muhalif** olduğu için hazfetmiştir.²⁰¹ İbn Hacer de köpeğin bevlinin necaseti hususunda âlimlerin ittifakı bulunduğunu belirtir.²⁰²

- *Sahîh*'teki bir hadiste Medine'nin Âir'den "şuraya kadar" (بَيْنَ عَائِرٍ إِلَى كَذَا) haram olduğu belirtilmiştir.²⁰³ Buhârî'nin hocasının hocasından gelen diğer tariklerde ise bu ifade "Âir'den Sevr'e kadar" şeklindedir. Ancak Buhârî Sevr dağının Mekke'de olduğu, Medine'de olmadığına dair görüşlerden (**coğrafi bilgiye muhalefetten**) dolayı bunu bir vehim olarak görmüş ve onu müphem şekilde ifade etmiştir.²⁰⁴

- Allah Rasûlü'nün Abdullah b. Amr ile ne kadar oruç tutabileceği konusunda görüşüklerini anlatan bir hadiste sırasıyla haftada üç gün oruç tutma, iki gün tutmayıp üçüncü gün tutma, bir gün tutup bir gün tutmama ifadeleri geçmektedir.²⁰⁵ Ancak dikkat edilirse bu üç seçeneğin azdan çoğa gitmesi gerekirken gitmemektedir. Zira bu seçenekler bir ayda on iki, on ve on beş güne tekabül etmektedir. Kelamın siyakına muhalif olan bu durumdan ötürü İbn Hacer hadiste bir takdim ve tehir olduğunu belirtir.²⁰⁶ Nitekim Buhârî metindeki bu hatadan dolayı bu hadisi *Savm* bölümünde değil, *Fedâilu'l-Kur'an* bölümünde sevk etmiş, *Savm* bölümünde ise metni bu hatadan sâlim olan hadisi getirmiştir.²⁰⁷ **Kelamın siyakına muhalefet** sebebiyle Buhârî'nin metnini tenkit ettiği iki örnek daha tespit edilmiştir.²⁰⁸

2.3. Buhârî'nin Metnin Zabtı ve Sıhhatinin Tespiti Hususundaki İhtimamı

Bu kısımda lafız farklarının, ziyade ve noksanların tespiti, mutâbaat ve şâhit bilgilerinin verilmesi, hadislerin şerhi, metinde idrâca işaret ve râvînin metni mukayesesinin nakli gibi konulara temas edilecektir.

2.3.1. Lafız Farklılıklarının Tespiti

Buhârî hadis metinlerini sevk ettikten sonra hadisin başka rivayetinde önemli gördüğü bir lafız farkı varsa metnin devamında genelde ta'lik yoluyla bu lafız farkına yer vermektedir. Bu lafız farkları bazen mânada önemli bir farklılık oluşturmaya da bazen nispeten önemli bir değişiklik söz konusu olabilmektedir. Lafız farkları; şahıs ismi (Hüzeyme/Ebû Hüzeyme), yer ismi (Kadûm/Kaddûm), sayı

²⁰⁰ Buhârî, Vudû', 35, hadis no: 174.

²⁰¹ Geniş bilgi için bk. Başnefer, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fi'l-Câmi'i's-Sahîh*, 175-8.

²⁰² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/278.

²⁰³ Buhârî, *Fedâilu'l-Medîne*, 1, hadis no: 1870.

²⁰⁴ Geniş bilgi için bk. Başnefer, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fi'l-Câmi'i's-Sahîh*, 44-7; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/82.

²⁰⁵ Buhârî, *Fedâilu'l-Kur'an*, 34, hadis no: 5052.

²⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/96.

²⁰⁷ Geniş bilgi için bk. Başnefer, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fi'l-Câmi'i's-Sahîh*, 362-4.

²⁰⁸ Geniş bilgi için bk. Başnefer, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fi'l-Câmi'i's-Sahîh*, 337, 365.

(33/34; 1400/1500; 30/60) ya da başka bir kelime (hikmet/kitap, vârisler/zürriyet, cübbe/kalkan, ip/oğlak, Rasûl/nebi gibi) ile alakalı olabilmektedir. Lafız farklarının tespiti, bir hadisin farklı rivayetlerinin mukayese edildiğini ve metinde her hangi bir yanlışlık yapılmışsa bunun fark edildiğini göstermekte, bu sebeple de metin tenkidi açısından önem arz etmektedir.²⁰⁹ Mesela, Rasûlullah (s.a.v.) ile Câbir (r.a.) arasındaki deve satışıyla alakalı hadisin akabinde Buhârî satış miktarı ve satışta şart koşulup koşulmadığı hususlarında vârid olan lafız farklarına genişçe yer vermiştir.²¹⁰ Özellikle satışta şart koşulması hususundaki farklar fikhî açıdan önem arz etmektedir. Lafız farklarına işaretin bazen metindeki hataya işaretin bir yolu olarak kullanıldığı yukarıda geçmişti. *Sahîh*'te bu şekilde tespit edebildiğimiz örneklerin bir kısmı şunlardır:²¹¹

- إِذَا أَتَى الْخَلَاءَ - إِذَا دَخَلَ (مِنْ إِيْمَانٍ - مِنْ خَيْرٍ) 142, (مِنْ إِيْمَانٍ - مِنْ خَيْرٍ) 44, (خَرَدَلٍ مِنْ خَيْرٍ - خَرَدَلٍ مِنْ إِيْمَانٍ ; الْخِيَاةِ - الْخِيَا) 22, (بَوَادِرُهُ - فَوَادُهُ) 4- (عُمْرَةٌ مُتَقَبَّلَةٌ وَحَجٌّ مَبْرُورٌ - حَجٌّ مَبْرُورٌ , وَمُتَعَةٌ مُتَقَبَّلَةٌ) 1688, (لَا تُحْصِي فِيْحْصِيَّ اللَّهِ عَلَيْكَ - لَا تُؤْكِي فِيْوَكِيَّ عَلَيْكَ) 1433, (إِذَا أَرَادَ أَنْ يَدْخُلَ فَأَقْبَلَ - أَنْظِرُ الْمُوسِرَ , وَأَتَجَاوَزُ عَنِ الْمُعْسِرِ - كُنْتُ أُبَسِّرُ عَلَى الْمُوسِرِ , وَأَنْظِرُ الْمُعْسِرَ - كُنْتُ أُمُرُ فِتْيَانِي أَنْ يُنْظِرُوا وَيَتَجَاوَزُوا عَنِ الْمُوسِرِ) 2077, (سِتْرُونَ - ثَلَاثُونَ مِيَالًا) 3243, (فَرَسٌ لَهُ حَمْحَمَةٌ - حَمْحَمَةٌ فَرَسٌ لَهَا) 3073, (رَابِحٌ - رَابِحٌ أَوْ رَابِيحٌ) 2769, (مِنْ الْمُوسِرِ , وَأَتَجَاوَزُ عَنِ الْمُعْسِرِ فِي - يَوْمٍ حَارٍّ , أَوْ رَاِحٍ) 3479, (تِسْعِينَ وَهُوَ أَصْحَحُ - سَبْعِينَ امْرَأَةً) 3424, (زَانِي أَبُو لُبَابَةَ , وَزَيْدُ بْنُ الْخَطَّابِ - فَذَاذَانِي أَبُو لُبَابَةَ) 9-3298, (مِيَالًا أَفْلَيْسَ لِي عَلَيْكُمْ) 3872, (وَصَيْفٌ - مُنْصَفٌ) 3813, (عَلِمَهُ الْكِتَابُ - عَلِمَهُ الْجُمَّةُ) 3756, (مَخَافَتُكَ يَا رَبِّ - يَا رَبِّ خَشْيَتُكَ) 3481, (يَوْمَ رَاِحٍ مِنْ قَوْمٍ كَذَّبُوا - مِنْ قَوْمٍ كَذَّبُوا رَسُولَكَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَخْرَجُوهُ) 3901, (أَفْلَيْسَ لِي عَلَيْكُمْ مِنَ الْحَقِّ مِثْلُ الَّذِي كَانَ لَهُمْ - مِثْلُ الَّذِي كَانَ لَهُمْ عَلَيَّ نَزَلَ) 4317, (قَدِيمٌ نَفَرٌ مِنْ عُكْلٍ - أَنْ نَاسًا مِنْ عُكْلٍ وَعَرَبِيَّةٌ قَدِيمُوا) 4192, (أَنْ تَذَرَ وَرَثَتَكَ - أَنْ تَذَرَ ذُرِّيَّتَكَ) 3936, (نَبِيِّكَ , وَأَخْرَجُوهُ مِنْ قُرَيْشٍ) 5465, (بِضَبِّ مَخْنُودٍ - بِضَبِّ مَشْوِيِّ) 5400, (مَعَ أَبِي حُرَيْمَةَ الْأَنْصَارِيِّ - مَعَ حُرَيْمَةَ الْأَنْصَارِيِّ) 4679, (النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ بَعْلَتِهِ فِي - فِي مُشْطٍ وَمُسَاطِطَةٍ) 5763, (خَمْسَ عَشْرَةَ مِائَةً - أَلْفًا وَأَرْبَعَ مِائَةٍ) 5639, (جَذَعَةٌ - عَنَاقٌ جَذَعَةٌ) 5557, (إِذَا وَضِعَ الْعِشَاءُ - حَضَرَ الْعِشَاءُ - وَبُحْكٌ) 6061, (جَلَدَ الْعَبْدِ - ضَرَبَ الْفَحْلَ , أَوْ الْعَبْدِ) 6042, (بِذُوَابِتِي , أَوْ بِرَأْسِي - بِذُوَابِتِي) 5919, (جُبَّتَانِ - جُبَّتَانِ) 5797, (مُشْطٍ وَمُسَاطِطَةٍ عَنَاقًا - عَقَالًا) 7284, (فَيَجْلُونَ - فَيَحْلَلُونَ عَنْهُ) 6586, (التَّسْبِيحُ أَرْبَعٌ وَثَلَاثُونَ - سَبْعًا ثَلَاثًا وَثَلَاثِينَ) 6318, (بِالْقُدُومِ - بِالْقُدُومِ) 6298, (وَبِئِكَ قِيَامًا - قِيَامًا - قِيَامًا) 7442, (وَهُوَ أَصْحَحُ)

2.3.2. Metinde Ziyade ve Noksanların Tespiti

Ziyade ve noksanlar lafız farkı kapsamına girmekteseyse de öneminden dolayı ayrı bir başlıkta ele alınmıştır. Ziyadelerin bir kısmı metne ilave bilgiler katmaktadır. Bir kısmının ise fikhî boyutu da vardır. Mesela zinadan dolayı recmedilmiş bir kişinin cenaze namazının kılınıp kılınmadığı, ziyade lafzın kabulüne bağlıdır. Ziyadeyi ifade etmek için “zâde/yezîdu”, noksanı ifade etmek için “lem yekul/yezkur” kelimeleri kullanılmıştır. *Sahîh*'te bu şekilde tespit edebildiğimiz örneklerin bir kısmı

²⁰⁹ Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Şahîh*'de lafızların zabtı konusundaki gayretini inceleyen, böylece senedin yanında metne de büyük ihtimam gösterildiğini ortaya koyan bir çalışma için bk. Alhila, *Hadis lafızlarının tespiti: Sahîhu'l-Buhârî örneği*. Fahl'ın şu çalışması da Buhârî'nin metnin zabtı konusundaki ihtimamına dair pek çok örnek ihtiva etmektedir: Fahl, *İbrâzu San'ati'l-Hadis fi Sahîhi'l-Buhârî Vâcibu'l-Vakt*.

²¹⁰ Buhârî, Şurûtu, 4, hadis no: 2718.

²¹¹ Hacmi arttırmamak için sadece hadis numaraları verilmiştir. Parantez içindeki lafızların solda olanı hadiste geçen, sağda olanı ise hadisin devamında verilen olup tire işareti (-) ile ayrılmışlardır. Bu örnekler bizim tespit ettiklerimizin bir kısmıdır. Daha fazla örnek için Alhila ve Fahl'ın mezkûr çalışmalarına bakılabilir.

aşağıda verilmiştir. Hacmi artırmamak için râvî isimleri çoğunlukla atlanmış, sadece ziyade ya da noksan olan lafız verilmiştir.

زَادَ إِبْرَاهِيمُ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: «رَأَيْتُ النَّبِيَّ وَالْحَبِشَةَ يَلْعُبُونَ» (455, (زَادَ مُسْلِمٌ، «مِنَ الْجَنَابَةِ» 264, (وَلَمْ يَقُلْ عُذْرُ الْوُضُوءِ) 180
1940, (وَلَمْ يَذْكُرِ النَّصْرُ النَّبِيَّتَ) 3814, (لَمْ يَذْكُرْ عُمَانُ رَحْمَةً لَهُمْ) 1964, (هِيَ عَلَيْهِ وَمِثْلُهَا مَعَهَا -فَهِيَ عَلَيْهِ صَدَقَةٌ وَمِثْلُهَا مَعَهَا) 1468, (بِحِرَابِهِمْ
3435, (وَزَادَ فِيهِ أَبُو الرَّزَادِ «صِغَارَ الْأَعْيُنِ، ذُلْفَ الْأُتُوفِ» 2929, (وَزَادَ فَالْقَى السَّبْكَينَ) 2923, (وَزَادَ شَبَابَهُ عَلَى عَهْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)
وَزَادَ جَرِيرٌ مِنَ الْخُمُسِ) 3144, (أَبَا بَكْرٍ يَزِيدُ «مِنَ الصَّلَاةِ صَلَاةٌ مَنْ فَاتَتْهُ فَكَاتَمًا وَتَرَ أَهْلَهُ وَمَالَهُ» 3602, (وَزَادَ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ الثَّمَانِيَةَ أَيُّهَا شَاءَ)
وَزَادَ وَهُوَ مُحَاصِرٌ) 4324, (وَزَادَ مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو وَذَكَرَ صَهْرًا لَهُ مِنْ بَنِي عَبْدِ شَمْسٍ فَاتَتْهُ عَلَيْهِ فِي مُصَاهَرَتِهِ، إِيَّاهُ فَأَحْسَنَ) 3929; (وَلَمْ يَقُلْ يَوْمَ;
وَزَادَ: (5284, (لَمْ يَقُلْ: سَيِّفًا) 4733, (زَادَ مُعَاذٌ أَنَّ النَّبِيَّ بَعَثَ مُعَاذًا إِلَى الْيَمَنِ، فَقَرَأَ مُعَاذٌ فِي صَلَاةِ الصُّبْحِ سُورَةَ النَّسَاءِ) 4348, (الطَّائِبِ يَوْمَئِذٍ
6135, (وَزَادَ: فَحَدَّثْتُ بِهِ عَمْرَ فَقَالَ: لَوْ كُنْتُ قُلْتُهَا لَكَانَ أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْ كَذَا وَكَذَا) 6122, («وَلَمْ يَذْكُرُوا: «ثَلَاثَةٌ أَقْدَاحٍ» 5610, (فَخُيِّرَتْ مِنْ رُوجِهَا
زَادَ (7360, («لَمْ يَقُلْ: «فَصَلَّى عَلَيْهِ» 6820, (زَادَ: «وَلِلْعَايِرِ الْحَجْرِ» 6817, (وَزَادَ: «مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيَقُلْ خَيْرًا أَوْ لِيَصْنَعْتَ)
(وَزَادَ غَيْرُهُ: «يَجْهَرُ بِهِ» 7527, («وَزَادَ فِيهِ: «وَلَوْ بِكَلِمَةٍ طَيِّبَةٍ» 7512, (كَاتَمَهَا تَعْنِي الْمَوْتَ

2.3.3. Mütâbi' ve Şâhid Hadislere İşaret Edilmesi

Bir hadisin senedi sahih olsa da metinde teferrüd ya da muhalefet durumu varsa, hadis zayıf sayılabilmektedir. Öte yandan, sened zayıf olsa da metne mutâbaat edilmişse, bu takviyenin etkisiyle hadisin sıhhat derecesi yükselmektedir. Bu sebeple bir hadisin mütâbi' ve şahidleri hakkında bilgi verilmesi metnin sıhhatini tespit için büyük önem arz etmektedir. Buhârî de eserinde pek çok yerde mutâbaat bilgileri sunmaktadır.²¹² İbn Hacer *Sahîh*'te 344 yerde mutâbaatlara ve rivayet farklılıklarına işaret edildiğini kaydeder.²¹³ Bu bilgidен *Sahîh*'te sahih hadislere uygunluk yönünden sadece mutâbaat bilgilerinin verilmesi suretiyle bu kadar defa metin tenkidinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira bir hadisin yanında onun mütâbii olan başka bir hadisi zikretmek, yukarıda belirtildiği üzere, senedin muhtemel zaafına rağmen metnin sıhhatini destekleyen bir takviye işlemi olup olumlu mânada bir metin tenkidi, yani metnin sahih bir hadisle uyumunun ortaya konması demektir. *Sahîh*'te yer alan mutâbaat bilgilerinden tespit ettiğimiz bazı örnekleri paylaşmak faydalı olacaktır.

- Buhârî "Aşure günü oruç" başlıklı bir babda bu konuda altı farklı sahâbîden toplam sekiz mevsûl hadis nakleder.²¹⁴ "Visâl" başlıklı bir babda ise Hz. Peygamber'in visâl orucunu yasakladığına dair dört farklı sahâbîden mevsûl hadis nakleder.²¹⁵

- Buhârî Hz. Peygamber'in Abdullah b. Amr'a hitâben nafilâ ibadette aşırıya kaçmaması hususundaki yedi hadisini peşpeşe altı babda vermiştir.²¹⁶ Ayrıca, bu hadisi *Sahîh*'inde toplam 19 yerde

²¹² Bu konuda geniş bilgi için bk. Ataullah Şahyar, "Sahîhu'l-Buhârî'de Mutâbi' Hadisler ve Mutâba'atın Amaçları", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 12/1 (2014), 61-77.

²¹³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 2/511.

²¹⁴ Buhârî, *Savm*, 69, hadis no: 2000-7.

²¹⁵ Buhârî, *Savm*, 48, hadis no: 1961-4.

²¹⁶ Buhârî, *Savm*, 54-59, hadis no: 1974-80.

sevk etmiştir. Hz. Ali'den nakledilen bir diğer hadisi de farklı senedlerle beş defa peşpeşe zikretmiştir.²¹⁷

- Buhârî, kûsûf namazı ile ilgili açtığı bir babda senedli olarak sadece Ebû Mes'ûd'dan ve Hz. Aişe'den birer hadis sevk etmiştir.²¹⁸ Ancak babın tercemesinde Ebû Bekre, Muğîre, Ebû Musa, İbn Abbas ve İbn Ömer'in bu konuda Hz. Peygamber'den hadis naklettiğine işaret ederek babdaki iki hadisin beş tane de şahidi olduğunu, yani toplamda yedi sahâbîden geldiğini, dolayısıyla metninin sıhhat derecesinin yüksek olduğunu göstermiştir.

- Buhârî “*Nafîle namazının ikişer rek'at kılınması konusundaki haberler*” başlıklı babda senedli altı hadis sevk ederek Rasûlullah'ın farklı nafîle namazlarını (istihâre, tahiyetu'l-mescid vb.) ikişer namaz kıldığını göstermiştir.²¹⁹ Babın tercemesinde de dört sahâbî ve tâbiînden iki kişiden bu yönde haber nakledildiğine işaret eder. Ayrıca, babın sonunda iki sahâbîden de Hz. Peygamber'in nafîle namazı iki rek'at kıldığına dair muallak hadis aktarır. Böylece Allah Rasûlü'nün bu konudaki sünnetinin nafîle namazları ikişer rek'at kılmak olduğunu ortaya koyar.

- Buhârî abdestte burna su vermekle ilgili açtığı bir babda senedli olarak sadece Ebû Hüreyre'den bir hadis sevk etmiştir.²²⁰ Ancak babın tercemesinde Osman b. Affan, Abdullah b. Zeyd ve İbn Abbas'ın bu konuda Hz. Peygamber'den hadis naklettiğine işaret ederek babdaki hadisin üç şahidi olduğunu, dolayısıyla metninin sahih olduğunu göstermiştir.

- Develerin zekâtıyla ilgili bir babda bir sahâbîden senedli hadis nakledilirken tercemede başka üç sahâbîden bu konuda hadis rivayet edildiğine işaret eder.²²¹

- Buhârî bir hadisin devamında ta'lik yoluyla hadisin altı tane mütâbî'i olduğuna işaret etmiştir.²²² Bir başka hadisin devamında da beş mütâbî'i olduğuna işaret etmiştir.²²³ Başka bir yerde ise ta'lik yoluyla Zührî'den beş kişinin aynı metni merfû olarak rivayet ettiğini belirtir.²²⁴

- 2949 nolu hadisten sonra “ravâhu” diyerek, 3460 nolu hadisten sonra ise “tâbeahu” diyerek, mezkûr hadislerin iki farklı sahâbîden daha rivayet edildiğini kaydeder.

- Buhârî, tahvil işaretini (ح) Müslim kadar sık kullanmamıştır. 2051 numaralı hadisin senedinde ise üç defa bu işareti kullandığı görülmektedir. 6313 nolu hadisin ise metninin içinde bu işareti kullanarak iki metnin farkına (أَوْصَى رَجُلًا - أَمَرَ رَجُلًا) işaret etmiştir.

²¹⁷ Buhârî, Tefsîr, “Leyl”, 3-7, hadis no: 4945-4949.

²¹⁸ Buhârî, Kûsûf, 13, hadis no: 1057-8.

²¹⁹ Buhârî, Teheccüd, 25, hadis no: 1162-7.

²²⁰ Buhârî, Vudû', 25, hadis no: 161.

²²¹ Buhârî, Zekat, 36, hadis no: 1452.

²²² Buhârî, Ezan, 157, hadis no: 850.

²²³ Buhârî, Tefsîr, “Meryem”, 3, hadis no: 4732.

²²⁴ Buhârî, Zebâih ve Sayd, 28, hadis no: 5527.

Sahih'te pek çok hadisin farklı bölümlerde tekrar edildiği bilinen bir husus olup bu durum Buhârî'nin aynı hadisten farklı hükümler çıkarmak istemesiyle alakalıdır. Mesela ifk hâdisesi 28 yerde, Hz. Peygamber'in gece namazı 20 yerde, Berîre hadisi 27 yerde, Hz. Peygamber'in Câbir'in devesini satın alışı 26 yerde, Hz. Aişe'nin hacla ilgili hadisi 35 yerde, Enes'den nakledilen Hayber gazası ile ilgili hadis 34 yerde tekrar etmiştir.²²⁵ Bu hadislerin bu kadar çok tarikle nakledilmesi metinlerinin sıhhatini de güçlendirmektedir.

Buhârî “*nahvehu* (ör. h. no: 3963, 5463)/*mislehu* (ör. h. no: 4246-7, 5925, 6006)/*binahvihi* (h. no: 4817)/*bimislihi* (h. no:3471)/*bihâza* (h. no: 5606)” gibi ifadelerle hadisin benzerinin rivayet edildiğine işaret eder. Yine, “*tâbeahu* (ör. h. no: 3460)/*yuzkeru an* (ör. h. no: 5365)/*fihî an* (ör. 3872, 6141, 5197, 5451, 5521, 5706, 6184 nolu hadislerden önce), *ravâhu* (ör. h. no: 2946, 3802, 6199)” tabirleriyle aynı hadisin mütâbi ve şâhidleri hakkında bilgi verir. Mesela Hz. Ömer'den rivayet edilen bir hadisin (h. no: 3460) devamında (تَابِعَهُ جَابِرٌ، وَأَبُو هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) denmiştir. Yine, “*Habeşistan hicreti*” başlığının altında (فِيهِ عَنْ أَبِي مُوسَى، وَأَسْمَاءَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) ifadesi yer almaktadır.²²⁶ Bütün bu mutabâat örnekleri Buhârî'nin bir hadisin metninin sıhhatini tespitte gösterdiği itina ve metnin olumlu manada tenkidini göstermektedir.

2.3.4. Râvînin Metni Muârazasının Nakli

Buhârî seneddeki râvîlerin hadis metnini farklı yollarla muâraza ettiklerine dair bazı bilgileri eserinde nakletmiştir. Metnin bu suretle sağlamlasının yapılması metnin hatalardan selamette olması için önemlidir. Tespitimize göre üç farklı şekilde muâraza yapılmıştır. Bunlar i) bir râvînin rivayet ettiği hadisi, bu hadisi bildiğini düşündüğü bir kişiye teyit ettirmesi, ii) râvînin seneddeki hocasının hocasından dinlemesi ve iii) seneddeki hocasından farklı bir zamanda tekrar dinlemesi şeklindedir. Aşağıda bu üç çeşidin rastlandığı örneklere işaret edilmektedir.

- Bir hadisin devamında Buhârî ta'lik yoluyla seneddeki râvîlerden birinin hadisin metnini bir başka şahsa anlattığına, bu şahsın da metnin doğru nakledildiğini söylediğine dair bir haberi zikreder.²²⁷ Bu habere göre, bu râvî metnin muarazasını yapmış ve doğru aktarıldığını teyid etmiştir. Buhârî de bu haberi vererek metnin sağlamlasının yapıldığına ve hata içermediğine işaret etmiştir. Benzer bir örnekte de Zührî rivayet ettiği bir hadisi konuyu bildiğini düşündüğü bir kişiye anlatmış ve onun hadisi tasdik ettiğini bildirmiştir.²²⁸

- Senedinde Süfyan-Amr b. Dînar-Zührî olan bir diğer hadiste, Buhârî'nin hadisin devamında aktardığına göre râvîlerden Süfyan, doğrudan Zührî ile de görüşmüş ve Zührî'nin Amr'dan farklı bir lafızla hadisi rivayet ettiğini tespit etmiştir.²²⁹ Bu örnekte muaraza neticesinde lafız farkı ortaya

²²⁵ Geniş bilgi için bk. Akif Köten, *Buhârî'nin el-Câmi' u'ş-Şahîh'deki Hadis Tekrarları* (Bursa: Emin Yayınları, 2014).

²²⁶ Buhârî, *Menâkibu'l-ensâr*, 36.

²²⁷ Buhârî, *Cihad ve Siyer*, 104, hadis no: 2952.

²²⁸ Buhârî, *Et'ime*, 15, hadis no: 5401.

²²⁹ Buhârî, *Cihad ve Siyer*, 145, hadis no: 3013.

çıkıştır. Benzer bir örnekte yine seneddeki bir râvî hadisi bir defa da hocasının hocasından dinlemiş ve metnin aynı şekilde rivayet edildiğini teyid etmiştir.²³⁰

- Bir diğer örnekte bir râvî hadisi hocasından başka bir zaman tekrar dinlediğinde farklı lafızla anlattığına şahit olmuştur.²³¹

2.3.5. Hadisin Şerhi

Buhârî, gerek Kur'ân-ı Kerîm'e, gerek fıkha vukûfiyetini, gerekse hadis sahasındaki yetkinliğini kullanarak *Sahîh*'in bab tercemelerinde ve hadislerin akabinde hadislerin sened ve metinleriyle alakalı önemli bilgiler sunmuştur. Bu bilgiler hadis usûlü, ilel ve ricâl ilimlerini ilgilendirdiği gibi garîbu'l-hadis, fıkhu'l-hadis, muhtelifu'l-hadis gibi hadis ilimlerini, hatta fıkıh ve tefsir ilimlerini de ilgilendirmektedir. Bu yönleriyle Buhârî'ye "ilk hadis şârihi"²³² demek mümkündür. Hadislerin mâna ve maksatlarının doğru anlaşılması metnin tenkidi açısından da büyük önem arz etmektedir. Zira hadisin yanlış anlama ve yorumlama sebebiyle tenkidi mümkündür. Buhârî bazen kendi izahlarını verdiği gibi bazen de başkalarının izahını nakletmiştir. Buhârî'nin hadis metinleri hakkında verdiği/naklettiği bilgilere şu örnekleri verebiliriz.²³³

- Buhârî "Ödeme imkânı olanın borcunu ödememesi, cezalandırılmasını ve onurunu (itibarının zedelenmesini) helal kılar." şeklindeki hadisin devamında Süfyân'dan naklen onurunun helal kılınmasının, alacaklının ona "Borcunu ödemedin!" diye söz söylemesi, cezalandırılmasının ise hapsedilmesi mânasına geldiğini kaydeder.²³⁴

- "Helal ve haram bellidir. Bunların arasında şüpheli şeyler vardır." başlığını taşıyan babın²³⁵ ardından gelen babın başlığı "Şüpheli şeylerin tefsiri" olup bu babda geçen üç hadiste şüphe taşıyan durumlara bazı örnekler verilmiş ve Hz. Peygamber'in bunlara karşı tavrı aktarılmıştır. Böylece bir önceki babdaki hadisin izahı somut örneklerle yapılmış olmaktadır.

- Bir hadiste havzdan kovulan bazı insanlardan "ashâbım" diye bahsedilmektedir.²³⁶ Hadisin devamında yapılan izahta bunların Hz. Ebû Bekir döneminde dinden çıkan ve savaşılan insanlar olduğu belirtilmiştir. Bu izah yapılmazsa, hadiste bahsedilen insanların ıstılâhî mânada sahâbe olduğu düşünülebilir.

²³⁰ Buhârî, Megâzî, 12, hadis no: 4008.

²³¹ Buhârî, Menâkibu'l-ensâr, 50, hadis no: 3939.

²³² Köten, *Buhârî'nin el-Câmî'u's-şâhîh'deki Hadis Tekrarları*, 156.

²³³ Bu konuda müstakil bir çalışmaya rastlayamadık.

²³⁴ Buhârî, İstikrâz, 13, bab tercemesinde.

²³⁵ Buhârî, Büyü', 2.

²³⁶ Buhârî, Ehâdîsu'l-enbiyâ, 50, hadis no: 3447.

- Bir hadiste ümmetten bir grubun kıyamete kadar hak üzere kalacağı bildirilmektedir. Buhârî bu grubu ilim ehli olarak tanıtır.²³⁷

- Bir hadiste geçen “*eleddü'l-hisâm*” ifadesi bab başlığında verilen izahta husûmeti devamlı olan kişi olarak tarif edilmiştir.²³⁸

- Bir hadiste “*Kur'an'ın bazı insanları cehennemde habsetmesi*” ifadesi geçer. Hadisin devamında bununla bu insanların ebedî olarak cehennemde kalmalarının kastedildiği belirtilir.²³⁹

- Buhârî hadiste geçen bazı garip kelimeleri izah etmektedir. Örneğin: *ibkâr*, *aşiy* (h. no: 3246), *nâmus* (3392), *ifrit* (3423), *‘atan* (3676), *‘abkariy* (3682), *hikmet* (3756), *senâ* (3874), *ğulf* (2125), *gâile* (2079’dan önce), *basure* (4065), *keys* (5245), *muşâka*, *muşâte* (5763), *ânî* (5373), *tehannüs* (5992), *ulbe*, *rekve* (6520), *mirmât* (7224), *taraka* (7347), *kayyum* (7442), *yebteiz* (7508)

- Bazı hadislerde ise bir takım yer isimlerinin izah edildiği görülmektedir: *Cezâretu'l-arab* (h no: 3053), *Kedîd* (h no: 1944)

- Bir hadiste geçen peygamberlik mührü izah edilmiştir.²⁴⁰

- Bir hadisin metninde geçen muhannes şahsın ismi hadisin devamında verilmiştir.²⁴¹

2.3.6. İdrâca İşaret

- Buhârî bir hadiste bazı râvîlerin farklı iki senedi olan iki hadisin metinlerini birleştirdiklerine, yani idrâc yaptıklarına hadisin sonunda yaptığı izah ile işaret eder. Rasûlullah’dan *isra hâdisesi* Katâde-Enes tarikiyle aktarılırken *beyt-i mamûr* ile ilgili haber Katâde-Hasan-Ebû Hüreyre tarikiyle aktarılmıştır. Bu durumu Katâde’den hadisi alan *Hemmâm* doğru bir şekilde bildirirken *Saîd b. Ebî Arûbe* ve *Hişâm ed-Düstüvâî* iki metni birleştirip tek bir isnadla (Katâde-Enes) nakletmişlerdir.²⁴² Buhârî birleşik metni aktardıktan sonra (عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ وَقَالَ هَمَّامٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنِ الْحَسَنِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ) diyerek *Hemmâm*’ın *beyt-i mamûr* ile ilgili haberi ayrı bir senedle verdiğini ve bu haberin doğru tarihinin bu olduğunu vurgular.²⁴³ Böylece metindeki illete (iki metnin aynı siyak içinde Hz. Peygamber’den nakledilmesinin hatalı oluşuna) dikkat çeker.²⁴⁴

- Buhârî’nin idrâca dikkat çektiği bir diğer örnekte Hz. Peygamber’in rüya hakkındaki sözünün ardından *Muhammed b. Sîrîn*’in kendi sözü olarak bazı bilgiler nakledilmektedir. Buhârî bazı râvîlerin ismini sayarak bunların *İbn Sîrîn*’in sözünü merfû hadise dâhil ettiklerini (وَأَدْرَجَهُ بَعْضُهُمْ كُلَّهُ فِي الْحَدِيثِ)

²³⁷ Buhârî, *İ’tisâm bi'l-Kitâbi ve's-sünne*, 10.

²³⁸ Buhârî, *Ahkâm*, 34, hadis no: 7188.

²³⁹ Buhârî, *Rikâk*, 51, hadis no: 6565.

²⁴⁰ Buhârî, *Menâkıb*, 22, hadis no: 3541.

²⁴¹ Buhârî, *Megâzî*, 58, hadis no: 4324.

²⁴² Buhârî, *Bed'u'l-halk*, 6, hadis no: 3207.

²⁴³ Geniş bilgi için bk. *İbn Hacer, Fethu'l-bârî*, 6/308.

²⁴⁴ Bu örnekte senedde de illet mevcuttur, zira birleşik metnin bir kısmı yanlış senedle aktarılmaktadır. Bununla beraber, metinde de, farklı parçalar bir araya geldiği için bir hata ortaya çıkmaktadır.

ancak kendi aktardığı şekilde hadisin merfû olan kısmı ile olmayan kısmının daha açık bir şekilde ayırt edildiğini belirtir.²⁴⁵ Burada da Buhârî metnin hatalı naklini tenkid etmekte ve mahfûz haline işaret etmektedir.

3. Buhârî'nin Diğer Eserlerinde Metin Tenkidi

Bu bölümde çok kısa bir şekilde Buhârî'nin diğer eserlerindeki metin tenkidine dair birkaç örnek verilecek ve bu konuda yapılmış bazı çalışmalara işaret edilecektir.

Buhârî'nin *Sahîh* dışındaki muhtelif eserlerinde dinin asıllarına, akla ve tarihe, sahâbenin amelîne ve vâkıya muhalefet sebebiyle bu muhalefetin şeklini tasrih ederek olumsuz mânada metin tenkidi yaptığı kırk kadar örneğin tahlil edildiği *el-Ehâdîs elletî e'alle el-İmâmu'l-Buhârî mutûnehâ bi't-tenâkuz* başlıklı bir çalışmadan makalenin başında söz edilmişti. Mezkûr çalışma konuyla alakalı tüm örnekleri içerme iddiasında değildir. Ayrıca, müellif Atâvî bu çalışmasında Buhârî'nin daha muhtasar ve kapalı ifadelerle de metin tenkidi yaptığını, ancak bunları bu çalışmasında incelemeye açıkça ifade etmiştir.²⁴⁶

Buhârî'nin “lâ yutâbeu aleyh”, “fihi nazar”, “münker” gibi tabirler kullandığı hadislerin ne kadarının metin sebebiyle tenkit edildiğinin araştırılması gerekmektedir. Topgül; Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Main gibi münekkidlerin kullandığı “muhtasar lafızların arka planında metinlerin yer aldığını” ifade eder.²⁴⁷ Mesela, Tirmizî Buhârî'nin, Şu'be'nin bir hadis metninde hata yaptığını belirttiğini ifade eder. Ancak Buhârî'nin bu hatayı nasıl tespit ettiğini belirtmez.²⁴⁸ Halbuki bu örnek, Buhârî'nin, Şu'be gibi yetkin bir hadisçinin metindeki hatasını sahih hadislerle karşılaştırarak tespit ettiği dikkat çekici bir örnektir.

Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de merfû olarak nakledilen “Bir berberinin imanı boğazını geçmez” şeklindeki söze mutâbaat edilmediğini (لا يتابع عليه) belirtmekle yetinir.²⁴⁹ Buhârî gibi hadisleri Kur'an ile irtibatlandırmaya son derece önem veren bir muhaddisin bu sözün üstünlüğün ancak takva ile olduğunu bildiren âyet-i kerîmeye²⁵⁰ muhalefet sebebiyle sahih olamayacağını düşünmemesi pek tabii olarak makul gözükmektedir. Ancak bu gerekçeyi zikretmeden, sadece hadisin teferrüdünü belirtmesi arkaplanda bu gerekçeyi düşünmediği mânasına gelmez. Her halükârda yapılmış olan, görüldüğü üzere, hadisin senedine değil, metnine yönelik bir tenkittir ve bir hadisçinin zihninde farklı

²⁴⁵ Buhârî, Ta'bir, 26, hadis no: 7017.

²⁴⁶ Atâvî, “el-Ehâdîs elletî e'alle el-İmâmu'l-Buhârî mutûnehâ bi't-tenâkuz”, 167.

²⁴⁷ Muhammed Enes Topgül, *Rivayetten Râvîye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 142.

²⁴⁸ Tirmizî, Salât, 70. Şu'be'nin aktardığı metinde Hz. Peygamber (s.a.v.) âmin derken sesini alçaltmıştır. Buhârî, Şu'be'nin hatasını aynı hadisin farklı rivayetleriyle ve bu konudaki diğer hadislerle mukayese ederek tespit etmiştir, ancak bunu açıkça ifade etmemiştir.

²⁴⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî Buhârî, *Târîhu'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, ts.), 8/378, terceme no: 3389.

²⁵⁰ el-Hucurât 49/13.

kıtasları kullansa da bunları tasrih etmeden mücmel ifadeler kullanmasına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Buhârî'nin *lâ yutâbeu aleyh* tabirini *et-Târîhu'l-kebîr*'de kullanımını inceleyen bir araştırmaya göre bu tabirin incelenen 125 kullanımından 116 tanesinde senede değil, metne yönelik bir tenkit söz konusudur. Bu oldukça yüksek bir orandır. Ayrıca bazı hadisleri hakkında bu tabirin kullanılmış olduğu râvîlerden sekizi Abdullah b. Mübârek ve Süfyân es-Sevrî gibi sikalardan oluşmaktadır; yani Buhârî bu muhaddislerin metniyle teferrüd ettikleri hadisleri tenkit etmiştir.²⁵¹ Bu durum, hadis sikadan da gelse metninin tenkit edildiğinin önemli bir göstergesidir.

Atâvî'nin çalışmasındaki örneklerden birinde Buhârî, “münker” tabirini kullanarak ve açık bir gerekçe göstererek bir hadisin metnini tenkit etmektedir.²⁵² Öte yandan, gerekçe göstermeden ve sadece “münker” tabirini kullanarak tenkit ettiği hadislerin bir kısmı sened bir kısmı metin sebebiyle tenkit edilmekte olup bunların da arkaplanının araştırılması gerekmektedir. Mesela, Buhârî zorlama altında yapılan boşamanın geçerli olduğunu belirten bir hadisin münker olduğunu mücmel bir şekilde belirtmiştir.²⁵³ Bu sözün, zorlama halinde küfür sözünün bile söylenmesine izin veren âyet-i kerîmeye²⁵⁴ ve amellerin niyetlere göre olduğunu belirten sahîh hadîslere muhalif olduğu ve Buhârî'nin verdiği münker hükmünde bu nassları da dikkate aldığı açıktır.²⁵⁵ Buhârî'nin *münker* tabirini muhtelif eserlerinde kullanımını inceleyen bir araştırmaya göre Buhârî'nin münker bulunduğu hadislerin pek çoğunun metni sebebiyle tenkit edildiği görülmektedir.²⁵⁶

Görüldüğü üzere, Buhârî'nin diğêr eserlerinde de gerek muhalefet sebebini tasrih ederek, gerekse mücmel ifadeler kullanarak hadislerin metinlerini tenkit ettiğine dair önemli araştırma bulguları mevcut olup tüm bu veriler Buhârî'nin bir hadisi senedi sahîh de olsa metni sebebiyle tenkit ettiğinin ve bu tenkidin istisnâî bir faaliyet olmayıp kapsamlı olduğunu ve sistematik bir şekilde uygulandığını ortaya koymaktadır. Bu konuda yapılacak daha geniş araştırmalar konuya daha da açıklık kazandıracaktır.

²⁵¹ Abdurrahman b. Süleyman Şâyi', *el-Ehâdis elletî kâle fihâ el-İmâmu'l-Buhârî (Lâ Yutâbeu Aleyhi) fi't-Târîhi'l-Kebîr* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1422/2001), 368-371, 373.

²⁵² Atâvî, “el-Ehâdis elletî e'alle el-İmâmu'l-Buhârî mutûnehâ bi't-tenâkuz”, 245.

²⁵³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/306, terceme no: 2927.

²⁵⁴ en-Nahl 16/106.

²⁵⁵ Bu hadis hakkında daha geniş bilgi için bk. Abdurrahman b. Nüveyf es-Sülemî, *el-Hadîsu'l-Münker inde Nukkâdi'l-Hadîs* (Riyad: Mektebetü'r-Rișd, 2005), 507-8.

²⁵⁶ Sülemî, *el-Hadîsu'l-Münker inde Nukkâdi'l-Hadîs*, 1/463-525. El-Mektebetü'l-şâmile programıyla yaptığımız taramaya göre *et-Târîhu'l-kebîr*'de *münker* tabiri çoğunlukla *münkeru'l-hadis* şeklinde 220 defa geçmektedir. İşaret edilen araştırmanın belli sayıda örnekler üzerinden vardığı sonuçlara dayanarak bu 220 kullanımın önemli bir kısmının arkaplanında metin tenkidi bulunduğu değerlendirilebilir. Daha net sonuçlar için daha geniş araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Yani, haklarında *münkeru'l-hadis* hükmü verilen râvîlerin daha çok senette yaptıkları hatalar sebebiyle mi, yoksa metinde yaptıkları hatalar sebebiyle mi bu hükmü aldığı rical ve ilel kitaplarından araştırılmalıdır.

Sonuç

Çalışmamızda Buhârî'nin, *Sahîh*'indeki hadisleri seçerken sadece senede odaklanmadığını, hadislerin metinlerinin Kur'ân-ı Kerîm başta olmak üzere sahih hadisler, icmâ, tarihî ve coğrafi bilgi, sahâbe söz ve uygulamalarına ve kelamın siyakına uygunluk ile hadisle amel edilme gibi çeşitli kıstasları dikkate aldığını *Sahîh*'te geçen yüzden fazla örnek üzerinden gördük. Buhârî Kur'an'a aykırı görülebilecek hadisleri, bu hadislere muvafık olduğunu düşündüğü âyetlerle irtibatlandırarak vermiş, böylece hadis metinlerinin Kur'an'a uygunluğunu göz önünde bulundurduğunu açıkça göstermiştir. En muteber hadis kaynağı olarak görülen bir eserin bu denli Kur'an'la içiçe olması oldukça mânidar bir durumdur.

Buhârî zayıf sayılan râvîlerin sikalara muvafık rivayetlerini intikâ ederek (seçerek) senedi değil, metni esas aldığını net bir şekilde ortaya koymuştur. Zira râvî zayıf da olsa isabet edebilir. Bu durum ise, sened tenkidinin vereceği neticenin tam aksi yöndedir. Yine, Buhârî senedi sahih de olsa hatalı metinlerin illetlerine dikkat çekerek sika bir râvînin de metinde hata yapabileceğini göstermiştir. Buhârî hadislerin ihtilafını cem, nesh ya da tercih metotlarına göre çözmüş, ayrıca metnin doğru zabtı ve sıhhatiyle alakalı pek çok hususa dikkat etmiştir. Bu bağlamda, hadislerin mutâbaat ve şâhidlerini getirmiş, lafız farklarına dikkat çekmiş, metinde idracı tespit etmiş ve hadisleri şerh etmiştir. Bunlara ilaveten tarihî ve coğrafi bilgiye, icmâyâ, sahâbe söz ve uygulamalarına ve kelamın siyakına uyumun da Buhârî tarafından dikkate alındığını gösteren örnekler mevcuttur.

Çalışmanın hacmi dolayısıyla her bölümde ilgili tüm örnekler verilememiştir. Ancak o bölümle ilgili daha fazla örneğin ele alındığı çalışmalar varsa onlara işaret edilmiştir. Verilen örnekler de imkân dâhilinde tahlil edilmiştir. *Sahîh*'te metin tenkidi konusunun bir makale ölçeğinde incelenmesi böyle bir zorluğa yol açmıştır. Konuyla alakalı tüm örneklerin daha geniş tahlillerle ortaya konulması daha geniş ölçekli bir çalışma gerektirmektedir.

Sahîh'te hadislerle doğrudan ya da dolaylı olarak irtibatlandırılmış olan yaklaşık iki bin âyetin (2079 âyet) mevcudiyeti, hadislerin 344 mütâbinin bulunması, 106 metin hatasına çeşitli suretlerle işaret edilmesi ve makalemizdeki diğer başlıklarla alakalı olup yer veremediğimiz hayli yüksek sayıdaki diğer örnekler *Sahîh*'teki mevcut metin tenkidi yoğunluğunu göstermektedir. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de *lâ yutâbeu aleyh* tabirini kullanımını inceleyen bir araştırmaya göre bu tabirin 125 kullanımından 116 tanesinde senede değil, metne yönelik bir tenkidin söz konusu olması, yine aynı eserde yaklaşık 220 defa geçen *münker* kavramının çoğunlukla metinle alakalı olarak kullanılması Buhârî'nin metin tenkidi tatbikatının oldukça kapsamlı oluşuna işaret etmektedir. Dolayısıyla, makalemizde fikir vermesi açısından sınırlı sayıda örnek üzerinden incelemeye çalıştığımız konunun çok daha geniş ölçekli olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada *Sahîh*'teki sayısı az da olsa metin hataları incelenmemiştir. Bunlar muhaddisler tarafından tespit edilmiştir. Makalemizin konusu Buhârî'nin kendisinin yaptığı metin tenkitleridir. Elbette *Sahîh* tamamen kusursuz bir kitap değildir. Tenkit, eksiklikleri göstermeyi kapsadığı gibi güzel

olanın kıymetini takdir etmeyi de içermektedir. Bu açıdan, *Sahîh*'in tenkidinin sadece onun eksik yönlerine odaklanarak ondaki incelikleri keşfetmeyi ve hadis sanatının yetkinlikle kullanılmasını takdir etmeyi ihmal etmesi mutedil bir yaklaşım olmayacaktır. *Sahîh* özelinde yaptığımız makale ölçeğinde bu çalışma da göstermiştir ki genel olarak hadisçilerin hadislerin sadece senediyle ilgilendikleri, neredeyse hiç metin tenkidi yapmadıkları şeklindeki genellemeci yaklaşım isabetli olmaktan oldukça uzaktır. Bu genellemenin tam aksine, Buhârî gibi en önde gelen bir muhaddisin gerek *Sahîh*'te gerekse diğer eserlerinde gerek olumlu gerek olumsuz mânada yaptığı metin tenkitlerinin oldukça kapsamlı ve sistematik olduğu ve bunun için çok çeşitli kıstasları kullandığı, her zaman açık bir şekilde metni tenkit etmese de metindeki hatalı kısmı hafzetmesi gibi anlaşılması daha dikkat gerektiren farklı yollarla da metni tenkit ettiği makalemizdeki bulgular ışığında rahatlıkla söylenebilir.

Çalışmamızda yer alan Kur'an'a muhalif gözüken hadislerin uygunluğunun gösterilmesi, muhtelifu'l-hadis çözümlenmeleri, hadis şerhleri gibi bazı başlıkların ya müstakil olarak hiç çalışılmamış ya da kapsamlı bir şekilde incelenip değerlendirilmemiş oldukları görülmüştür. Bu açıdan, *Sahîh*'in bu ve benzer yönleriyle de daha geniş bir şekilde incelenmesi, benzer şekilde diğer hadis kaynaklarının da metin tenkidi yönüyle araştırılması muhaddislerin hadis metninin sıhhatine gösterdikleri ihtimamın ortaya konmasına olumlu katkılar sağlayacaktır.

Kaynaklar / References / المصادر

- Acar, Yusuf. “Zayıf Hadisin Amel Karinesiyle Desteklenmesi ve Tirmizî'nin Süneni”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2014), 41-69.
- Alhila, Nour. *Hadis lafızlarının tespiti: Sahîhu'l-Buhârî örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Ali, Muhammed Yusuf Mehdi. *Menhecu'l-imami'l-Buhârî fi muhtelifi'l-hadîs ve def'i't-teâruz (ez-zâhir) beyne'n-nusûs ve eseruhû fi fehmi'l-hadisi'n-nebevî (Dirâse tatbikiyye ala nemâzic min Sahîhi'l-Buhârî)*. *Mecelle meâlimi'd-da'veti'l-islâmiyye* 12/1 (2020) 292-325.
- Alkan, Ahmet. *Menheciyyetu'l-İntikâ inde'l-İmâmi'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Alpkıray, Abdulcelil. *İhtilâfu'l-Hadîs bağlamında metin eksenli hadis tenkit yöntemi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Atâvî, Bessâm b. Abdullah b. Salih el-Ğânim. “el-Ehâdîs elletî e'alle el-İmâmu'l-Buhârî Mutûnehâ bi't-tenâkuz”. *Mecelletü'l-Hikme* 34 (2007 Şubat), 165-259.
- Avvâme, Muhyiddin. “Mülâhaza bahsiyye havle iştimali'l-Câmi'i's-Sahîhi'l-Buhârî alâ i'lâl ba'zi'l-merviyyât”. *Sahîh-i Buhârî Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*. ed. Serdar Demirel vd. 3/263-270. (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Aydın, Nevzat. *Hadisin Tespit ve Tenkidinde Sünnete Arz'ın Fonksiyonu*. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Aydın, Osman. *Sahîh-i Buhârî'nin bâb başlıklarındaki merfû rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye çerçevesinde değerlendirilmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Başnefer, Sa'îd b. Abdulkâdir b. Sâlim. *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fi Arzi'l-Hadîsi'l-Ma'lûl fi'l-Câmi'i's-Sahîh*. Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1437/2016.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1434.
- Düzenli, Muhittin. *Hadislerde Gizli Kusurlar*. İstanbul: İSAM yayınları, 2016.
- Eren, Mehmet. “Buhârî'nin Telif Metodu ve Sahîh'in Özellikleri”. *İslâmî İlim Geleneğinde İmam Buhârî Hayatı ve Eserleri*. ed. Ömer Faruk Akpınar. 119-150. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Erul, Bünyamin. “Buhârî'nin Sahîh'inde İsnada Dair Yaptığı Değerlendirmeler”. *Sahîh-i Buhârî Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*. ed. Serdar Demirel vd. 1/61-92. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Estîrî, Cemal. “Fehmu'l-Hadîs fi Dav'i'l-Kur'ân inde'l-İmâmi'l-Buhârî min Hılâli Câmi'ihî's-Sahîh”. *es-Sünnetü'n-Nebeviyye Beyne Davâbiti'l-Fehmi's-Sedîd ve Mutetallebâti't-Tecdîd Nedve Duveliyye İlmiyye Râbia*. 553-598. Dubai: Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye, 2009.

- Fahl, Mâhir b. Yasin. “Tebâyün menheci'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fi't-tashîh ve't-ta'lîl”. *Mecelletü'l-hikme*, 36 (2008), 73-96.
- Fahl, Mâhir b. Yasin. *İbrâzu San'ati'l-Hadîs fi Sahîhi'l-Buhârî Vâcibu'l-Vakt*. Kahire: Dâru'l-Ensâr, ts.
- Hamam, Abdulcevad. “Menheciyye intikâi'l-Buhârî an şuyûhihi'l-mütekellem fihim”. *Sahîh-i Buhârî Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*. ed. Serdar Demirel vd. 3/43-66. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Iqbal, Navid. *Metin Açısından Buhariye Yönelik Tenkidler ve Bunların Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1379.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed el-Askalânî. *Hedyü's-sârî li-mukaddimeti Fethi'l-bârî*. thk. Şuayb el-Arnaut. Dimaşk: Daru'r-Risaleti'l-Alemiyeye, 2013/1434.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed el-Askalânî. *Takribü't-Tehzib*. thk. Muhammed Avvame. Haleb: Dârü'r-Reşid, 1988/1408.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed el-Askalânî. *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah*. thk. Rebi' b. Hadi Umeyr. Riyad: Dârü'r-Raye, 1988.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed. *Şerhu İleli't-Tirmizi*. thk. Nureddin İtr. Riyad: Dârü'l-Atâ, 1421.
- Kâfi, Ebû Bekir. *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi tashîhi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000).
- Kandemir, Yaşar. “el-Câmi'ü's-şahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Aralık 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih-buhari>
- Karaman, Hayreddin vd.. *Kur'an Yolu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019
- Keleş, Ahmet. *Hadislerin Kur'an'a Arzı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Köktaş, Yavuz. *Fethu'l-Bari ve Umdetü'l-Kari'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.
- Köktaş, Yavuz. *Hadis Usûlü Yazıları*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.
- Köten, Akif. *Buhârî'nin el-Câmi'ü's-şahîh'deki Hadis Tekrarları*. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Kutlay, Halil İbrahim. “Buhârî'nin Sahîh'inde Hadis Râvîleri için Uyguladığı İntikâ'/Seçicilik Metodu”. *Sahîh-i Buhârî Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*. ed. Serdar Demirel vd.. 1/13-44. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Özüdoğru, Bekir. *Rivayetlerin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespit etme ameliyatı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Saîdî, Hasan Fevzî Hasan. *ez-Zehbî ve Menhecuhû fi Nakdi Metni'l-Hadîsi's-Şerif*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2013.

- Sâlih b. Selâme. “Esâlîbu’l-Buhârî fi’t-tenbîh ale’l-galat inde ihtilâfi’l-rivâyât fi’s-Sahîh kemâ yerâhu İbn Teymiyye”. *Sahîh-i Buhârî Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*. ed. Serdar Demirel vd. 3/223-262. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Sancaklı, Saffet. “Ayat Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî’nin el-Câmi’u’s-Sahîh’inin Bâb Başlıklarının Analizi”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2019), 19-39.
- Sevgili, Hamit. “İmâm Buhârî’nin Nasslar Arası Teâruzu Giderme Yöntemi”. *Usûl: İslam Araştırmaları*. 31 (2019) 97-116.
- Sevgili, Hamit. *İmâm Buhârî’nin fıkıh anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Sülemî, Abdurrahman b. Nüveyf. *el-Hadîsu’l-Münker inde Nukkâdi’l-Hadîs*. Riyad: Mektebetü’r-Rişd, 2005.
- Şahyar, Ataullah. “Sahîhu’l-Buhârî’de Mutâbi’ Hadisler ve Mutâba’atın Amaçları”. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 12/1 (2014), 61-77.
- Şâyi’, Abdurrahman b. Süleyman. *el-Ehâdis elletî kâle fihâ el-İmâmu’l-Buhârî (Lâ Yutâbeu Aleyhi) fi’t-Târîhi’l-Kebîr*. Mekke: Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1422/2001.
- Taş, Mustafa. “Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvîlere Karşı Buhârî’nin Metodu”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 2/2 (2016), 11-31.
- Veysel Özdemir. “Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2014), 55-123.
- Yatkın, Nihat. *Hadisi Anlamada Yöntem (Örnek Bir Uygulama)*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı, 2013.
- Yücel, Ekrem - Cemal Ural. “Hadislerin Anlaşılmasında Âyetlerin Rolü”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 86 (2021), 211-233.
- Yücel, Ekrem. “Buhârî’nin Hadisteki Garîb Kelimeleri Âyetle Açıklaması (El-Câmiu’s-Sahîh Özelinde)”. *Tarih Okulu Dergisi* 52 (2021), 2138-2164.

Tablo: el-Câmi' u'ş-şahîh'te Bölümlere Göre Âyet Sayısı

Aşağıdaki tabloda el-Câmi' u'ş-şahîh'te geçen âyetlerin sayısının bölümlere göre dağılımı bulunmaktadır. “İç” sütunu ilgili bölümde hadislerin içinde geçen âyet sayısını, “Dış” sütunu ilgili bölümde bab tercemelerinde veya nadiren hadislerin devamında geçen âyet sayısını, “Baş” sütunu ilgili bölümde doğrudan âyetle başlayan bab sayısını, “Bab” sütunu ise ilgili bölümde tercemesinde âyet bulunan bab sayısını göstermektedir. “Top” sütunu ise ilgili bölümde hem hadislerin içinde hem de bab tercemelerinde bulunan toplam âyet sayısına işaret etmektedir. Bu sayımda bab tercemelerinde bulunan, hadislerle alakası olmayan ve âyetin içinde geçen garib kelimelerin izah edildiği âyetler sayılmamıştır. Ancak, nadiren hadislerin devamında ya da tercemede bir âyet ve hadiste geçen ortak kelime açıklandığı durumlarda bu âyet “Dış” dediğimiz başlıkta sayılmıştır. Ayrıca, hadislerin içinde geçen ancak hadisle alakası olmayan (mesela, namazda okunan bir âyet) âyetler de sayıma dâhil edilmemiştir. Alak sûresi 1-4 denilip de sadece ilk ve son âyetin verildiği durumlarda sadece açıkça yazılan âyetler (bu durumda iki) sayılmıştır. Bab tercemelerindeki âyet sayısı yirminin üzerinde olan bölüm isimleri kalın yapılmıştır. Bazı bölümlerde âyet bulunmadığı için listede yer almamaktadır. “G” bölümün girişi anlamına gelmektedir. Sayılan âyetlerin bazıları tam olarak geçmekle beraber bazılarının sadece bir kısmı (âyetin başından bir kısım gibi) eserde yer almaktadır. Bazı âyetlerin içindeki garib kelime açıklanmakla beraber âyetin babdaki hadislerle de alakası olabilmektedir. Bu durumdaki âyetler sayıma dâhil edilmiştir.

Bölüm	Top	İç	Dış	Baş	Bab	Bölüm	Top	İç	Dış	Baş	Bab
Bed'u'l-vahy	12	11	1	-	1	Şurût	9	9	-	-	-
İmân	35	4	31	1	15	Vasâya	29	4	25	8	11
İlim	32	21	11	1	5	Cihâd ve Siyer	57	8	49	5	31
Vudû'	6	1	5	-	5	Fardu'l-humus	5	1	4	1	3
Gusl	2	-	2	-	G	Cizye	5	-	5	-	5
Hayz	5	-	5	-	G+3	Bed'u'l-halk	45	16	29	4	7
Teyemmüm	3	-	3	-	G+2	Ehâdis enbiyâ	146	26	120	37	40
Salât	10	5	5	1	4	Menâkıb	13	7	6	2	3
Mevâkîtu's-salât	9	4	5	1	5	Fadâilu'l-ashâb	4	2	2	-	1
Ezân	10	7	3	-	2	Menâkıbu'l-ensâr	14	9	5	1	4
Cum'a	6	1	5	1	4	Megâzî	73	40	33	7	13
Salâtu'l-havf	2	-	2	-	1	Tefsîr	715	340	375	364	364
Îdeyn	2	1	1	-	1	Fezâilu'l-Kur'an	22	16	6	-	4
İstiskâ	4	2	2	1	2	Nikah	43	16	27	11	22
Kusûf	1	1	1	-	1	Talâk	42	5	37	10	22
Teheccüd	16	4	12	1	4	Nafakât	9	1	8	1	3

Amel fi's-salât	2	1	1	-	1	Et'ime	7	-	7	3	5
Cenâiz	34	9	25	-	11	Zebâih ve Sayd	18	-	18	1	7
Zekât	34	4	30	4	18	Eşribe	3	1	2	1	2
Hac	49	15	34	7	16	Merdâ	2	-	2	-	2
Umre	4	2	2	1	2	Tıb	6	-	6	-	2
Muhsar	5	-	5	3	G+3	Libâs	6	4	2	1	2
Cezau's-sayd	4	-	4	-	2	Edeb	33	6	27	6	19
Fadâilu'l-Medine	1	1	-	-	-	İsti'zân	15	2	13	2	5
Savm	13	3	10	3	9	Deavât	8	-	8	1	4
Fadl leyleti'l-kadr	5	-	5	-	1	Rikâk	39	8	31	4	18
İtikâf	1	-	1	-	1	Kader	20	2	18	6	9
Büyu'	36	9	27	6	G+16	Eymân	28	11	17	5	10
İcâre	5	1	4	-	3	Keffarâtu'l-eymân	4	-	4	2	3
Kefâle	2	1	1	1	1	Ferâiz	7	2	5	2	3
Vekâle	2	2	-	-	-	Hudûd	10	-	10	2	6
Hars ve muzâraa	4	1	3	-	1	Diyât	8	2	6	6	6
Müsâkat	13	6	7	-	G	İstitâbe	19	3	16	-	3
İstikrâz	6	1	5	-	2	İkrâh	9	1	8	1	3
Husûmât	2	2	-	-	-	Hiyel	2	2	-	-	-
Mezâlim	24	7	17	2	G+5	Ta'bîr	27	2	25	-	4
Şerike	2	2	-	-	-	Fiten	5	4	1	-	1
Rehn	2	1	1	-	1	Ahkâm	11	4	7	1	4
İtk	9	-	9	-	4	Temennî	2	-	2	-	2
Mukâteb	1	-	1	-	1	Ahbâru'l-ahâd	3	1	2	1	2
Hibe	3	-	3	-	3	İtisâm bi'l-Kitâbi ve's-sünne	29	13	16	5	13
Şehâdat	39	15	24	1	14	Tevhîd	64	35	29	40	47
Sulh	6	3	3	1	3	Toplam	2079	751	1328	712	895